

50286
ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA

1977

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XX.

SZEGED

1977

**ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA**

1977

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XX.

**SZEGED
1977**

Főszerkesztő:

DR. HORUCZI LÁSZLÓ
tanszékvezető docens
a filozófiai tudományok kandidátusa

Szerkesztő Bizottság:

DR. HORUCZI LÁSZLÓ, DR. KOCSONDI ANDRÁS,
NAGYNÉ DR. KRAJKÓ ERZSÉBET

A kötet szerzői:

DR. HORUCZI LÁSZLÓ
docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

V. N. KOSZTJUK
egyetemi tanár, a filozófiai tudományok doktora

DR. KOCSONDI ANDRÁS
docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

M. A. PARNYUK
egyetemi tanár, a filozófiai tudományok doktora

R. PANASIUK
docens

I. M. POPOVA
docens, a filozófiai tudományok kandidátusa

A. I. UJOMOV
egyetemi tanár, a filozófiai tudományok doktora

A kiadvány rövidítése:

Acta Philosophica XX., Szeged, 1977.

DEÓNTIKUS LOGIKA

A deóntikus logika a logikának a „kötelező”, „megengedett”, és „tiltott” kifejezéseket tartalmazó kijelentések, az ún. deóntikus állítások vizsgálatával foglalkozó része. Ezeket a kifejezéseket különleges logikai jeleknek tekintjük.¹

A „deóntikus” szó görögül azt jelenti, hogy „ahogyan lennie kell”.² Az ilyen típusú állításokat néha normatív kijelentéseknek is nevezik, mivel ezek különböző cselekvéseket szabályoznak bizonyos szabályok, normák szerint. A deóntikus logika tárgyát az ilyen normatív állítások tanulmányozása képezi.

A deóntikus logika kialakulása a mai formális logikában végbemenő szemléletbeli változások következtében vált szükségszerűvé. A század első felében nyilvánvalóvá lett, hogy a klasszikus logikát (a kijelentések, predikátumok klasszikus kalkulussait és a formális aritmetikát) lehetetlen a matematika alapjainak kutatásánál, illetve más filozófiai témák tanulmányozásánál előforduló problémák vizsgálatához felhasználni.³ A felmerülő nehézségek a logika hatalmas arányú fejlődését váltották ki. Így például kialakult a konstruktív logika, mely vizsgálatainak középpontjában a „konstrukciót”, pontosabban a „kontruálhatóságot” fogalmát állította. A nehézségekkel azonban ez az irányzat nem tudott megbirkózni. Ugyanígy eredménytelen maradt egy másik próbálkozás, az ún. „logikai pozitivizmus” létrehozásának kísérlete is. A logikai pozitivizmus a filozófiát a logika részének tekintve próbált eredményt elérni.

A helyzet a hatvanas évek elején változott meg, elsősorban a modális logika intenzív fejlődésének következményeként. A modális logika, amely a klasszikus logikától sokban különbözik (pl. nem-funkcionális, szemantikája összetettebb, jóval több logikai jelet használ stb.), alkalmasabb filozófiai problémák formális tanulmányozására. Az irodalomban rohamosan nő az ún. „filozófiai logikai” tárgyú írások száma. Ezek a modális logika különféle változataival foglalkoznak. A deóntikus logika a mai modális logika („filozófiai logika”) egyik ága. A deóntikus jeleket tartalmazó formulákat mint „deóntikus modalitásokat” vizsgálhatjuk (ld. a *Философська думка* c. folyóirat 1972. 2. számában „Modalitások a modern logikában” címmel megjelent cikkünket), s így a deóntikus logika a modalitások logikai elméletének részeként vizsgálható.

A propozicionális deóntikus logikában alapvető modalitások a következő kifejezések:

¹ Az eredeti szövegben a két első bekezdés fordított sorrendben szerepelt. (Szerk.)

² A szerző itt téved. A deóntikus szó a görög *δεω* = kötök v. mit, gátlok v. mit igéből származik. (Szerk.)

³ Ezt az állítást pontosítani kell. A klasszikus logika bizonyos fejezetei (a zérus- és elsőrendű predikátum-kalkulus) éppen a matematika alapjainak kutatása során fejlődött ki. Más területekre a szerző állítása érvényes. (Szerk.)

Perm A	(„A” megengedett)
O A	(„A” kötelező)
F A	(„A” tilos)

Ezek nem függetlenek, egyik a másikkal a következő módon definiálható:

- (1) $\sim \text{Perm} \sim A \equiv O A$
- (2) $\sim O \sim A \equiv \text{Perm} A$
- (3) $\sim O A \equiv \text{Perm} \sim A$
- (4) $\sim \text{Perm} A \equiv O \sim A$
- (5) $O A \equiv F \sim A$
- (6) $F A \equiv \sim \text{Perm} A$

Itt és a továbbiakban mindenütt $\sim$ a tagadás, $\equiv$ a materiális ekvivalencia, $\supset$ a materiális implikáció, $\wedge$ a konjunkció, $\vee$ a diszjunkció, $\forall$ az univerzális kvantor, $\exists$ pedig az egzisztenciális kvantor jele.

Ezeket a formulákat szavakkal kifejezve azt mondhatjuk, hogy a „kötelező az A” azt jelenti: „nem engedett meg a nem A”; „megengedett A” azt jelenti: „nem tilos a nem A”; „tilos A” pedig azt jelenti, hogy „kötelező a nem A”, vagy másképp „nem engedett meg az A”. Ezeket a jeleket a továbbiakban alapjelekként használjuk a vizsgált kalkulusokban.

Különböző deontikus logikai rendszerek léteznek. Ezek közül mi az ún. standard deontikus logika egy módosított változatát állítjuk vizsgálataink középpontjába. (A standard deontikus logika ismertetése pl. D. F. Ilesdal and R. Hilpinen: *Deontic logic: An introduction*, in „*Deontic logic: Introductory and Systematic Readings*”, ed. by R. Hilpinen, Dordrecht (1971) című művében található meg.) A standard deontikus logika említett módosítását a klasszikus propozicionális kalkulusból (ennek ismertetését ld. A. Church: *Введение в математическую логику*, T. I., M. 1956.) úgy kaphatjuk meg, hogy egy új jelet a „Perm”-et hozzávesszük a régi jelek halmazához, a formulák képzésének lépéseit a következő képzési szabállyal bővítjük ki:

„Ha A formula, akkor Perm A is az.”,

axiómáihoz pedig az alább felsorolt axióma-sémákat csatoljuk:

- (S2) $\text{Perm} A \vee \text{Perm} \sim A$
- (S3) $\text{Perm} (A \vee B) \equiv \text{Perm} A \vee \text{Perm} B$
- (S4) $\sim \text{Perm} (A \wedge \sim A)$,

kiegészítve az

- (S5) Ha $\vdash A \supset B$, akkor $\vdash \text{Perm} A \supset \text{Perm} B$ következtetési szabállyal.

Ez utóbbit extenzionalitási elvnek nevezik.

Ebben a kalkulusban a kiinduló deontikus fogalom a „Perm”, a „kötelező” és „tilos” mint $\sim \text{Perm} \sim$ és $\sim \text{Perm}$ definiálható. Az S2 axióma-séma a permisszió elvét fejezi ki: ha A tetszőleges formula, akkor A és $\sim A$ közül legalább az egyik megengedett. Az S3 axióma-séma a deontikus disztributivitást formalizálja: két formula diszjunkciója akkor és csak akkor megengedett, ha legalább egyikük az. Az S4 axióma-séma az ellentmondás megengedhetetlenségét posztulálja. Végül S5 szavakban azt fejezi ki, hogy amennyiben az egyik cselekvés maga után vonja egy másik végrehajtását is, úgy az első megengedettsége a második megengedettséget implikálja.

A továbbiakban bizonyítjuk e kalkulus néhány tételét (deontikus törvényét). A bizonyítás fogalmát a klasszikus logikákból változatlanul vesszük át: az A formula bizonyítása egy olyan véges formulasorozat, melynek elemei axiómák, már bizonyí-

tott tételek, vagy pedig a kalkulus szabályai alapján az előző (mármint a sorozatban előző) formulákból kaphatók meg, továbbá a sorozat utolsó eleme az A. Természetesen, mivel az általunk megadott kalkulus a klasszikus propozicionális kalkulus bővítése, annak axiómái és tételei szerepelhetnek a bizonyításokban, továbbá megengedett a klasszikus propozicionális kalkulus következtetési szabályainak alkalmazása is. A bizonyítások leírásánál a jobb oldalra írjuk azokat a rövid megjegyzéseket, amelyek arra utalnak, hogy az illető sor miképpen keletkezett. A klasszikus propozicionális logika elemeire az „RS szerint” szöveggel hivatkozunk.

Így pl. S2-ből RS szerint

$$(S1) \quad \sim \text{Perm} \sim A \supset \text{Perm} A$$

következik. Ezzel bizonyítottuk, hogy ha valami kötelező, akkor megengedett is. A következőkben felhasználjuk az S6 következtetési szabályt:

$$(S6) \quad \text{Ha } \vdash A \supset B, \text{ akkor } \vdash O A \supset O B \text{ és}$$

$$\vdash F B \supset F A.$$

A bizonyítás a következő:

1) $A \supset B$	A feltevés szerint
2) $\sim B \supset \sim A$	RS és 1) szerint
3) $\text{Perm} \sim B \supset \text{Perm} \sim A$	S5 és 2) szerint
4) $\sim \text{Perm} \sim A \supset \sim \text{Perm} \sim B$	RS és 3) szerint
5) $O A \supset O A$	O definíciója és 4) szerint
6) $\text{Perm} A \supset \text{Perm} B$	1) és S5 szerint
7) $\sim \text{Perm} B \supset \sim \text{Perm} A$	6) és RS szerint
8) $F B \supset F A$	7) és F definíciója szerint

$$(7) \quad O (A \wedge B) \equiv O A \wedge O B$$

1) $\text{Perm} (\sim A \vee \sim B) \equiv \text{Perm} \sim A \vee \text{Perm} \sim B$	S3 szerint
2) $\sim \text{Perm} (\sim A \vee \sim B) \equiv \sim \text{Perm} \sim A \wedge \sim \text{Perm} \sim B$	1) és RS szerint
3) $\sim \text{Perm} \sim (A \wedge B) \equiv \sim \text{Perm} \sim A \wedge \sim \text{Perm} \sim B$	2) és RS szerint
4) $O (A \wedge B) \equiv O A \wedge O B$	O definíciója és 3) szerint

$$(8) \quad O A \vee O B \supset O (A \vee B)$$

1) $A \supset A \vee B$	RS szerint
2) $O A \supset O (A \vee B)$	1) és S6 szerint
3) $B \supset A \vee B$	RS szerint
4) $O B \supset O (A \vee B)$	3) és S6 szerint
5) $O A \vee O B \supset O (A \vee B)$	2), 4) és RS szerint

$$(9) \quad \text{Perm} (A \wedge B) \supset \text{Perm} A \wedge \text{Perm} B$$

1) $A \wedge B \supset A$	RS szerint
2) $A \wedge B \supset B$	RS szerint
3) $\text{Perm} (A \wedge B) \supset \text{Perm} A$	1) és S5 szerint
4) $\text{Perm} (A \wedge B) \supset \text{Perm} B$	2) és S5 szerint
5) $\text{Perm} (A \wedge B) \supset \text{Perm} A \wedge \text{Perm} B$	3), 4) és RS szerint

$$(10) \quad O (A \supset B) \supset O A \supset O B$$

1) $(A \supset B) \wedge A \supset B$	RS szerint
2) $O ((A \supset B) \wedge A) \supset O B$	1) és S6 szerint
3) $O (A \supset B) \wedge O A \supset O B$	2) és 7 szerint
4) $O (A \supset B) \supset O A \supset O B$	3) és RS szerint

$$(11) O(A \supset B) \supset \text{Perm } A \supset \text{Perm } B$$

- 1) $O(\sim B \supset \sim A) \supset O \sim B \supset O \sim A$ 10 szerint
- 2) $O(A \supset B) \supset \sim O \sim A \supset \sim O \sim B$ 1) és RS szerint
- 3) $O(A \supset B) \supset \text{Perm } A \supset \text{Perm } B$ 2) és O definíciója szerint

$$(12) O(A \supset B) \supset F B \supset F A$$

- 1) $O(\sim B \supset \sim A) \supset O \sim B \supset O \sim A$ 10 szerint
- 2) $O(A \supset B) \supset O \sim B \supset O \sim A$ 1) és RS szerint
- 3) $O(A \supset B) \supset F B \supset F A$ 2) és F definíciója szerint

$$(13) O(A \supset B \vee C) \wedge \sim \text{Perm } B \wedge \sim \text{Perm } C \supset \text{Perm } A$$

- 1) $O(A \supset B \vee C) \supset \text{Perm } A \supset \text{Perm } (B \vee C)$ 11 szerint
- 2) $\text{Perm } (B \vee C) \equiv \text{Perm } B \vee \text{Perm } C$ S3 szerint
- 3) $O(A \supset B \vee C) \supset \text{Perm } A \supset \text{Perm } B \vee \text{Perm } C$ 1), 2) és RS szerint
- 4) $O(A \supset B \vee C) \supset \sim \text{Perm } B \wedge \sim \text{Perm } C \supset \sim \text{Perm } A$ 3) és RS szerint

$$(14) O(A \vee B) \supset \text{Perm } A \vee \text{Perm } B$$

- 1) $O(\sim A \supset B) \supset O \sim A \supset O B$ 10 szerint
- 2) $O B \supset \text{Perm } B$ S1 szerint
- 3) $O(\sim A \supset B) \supset O \sim A \supset \text{Perm } B$ 1), 2) és RS szerint
- 4) $O(A \vee B) \supset \sim O \sim A \vee \text{Perm } B$ 3) és RS szerint
- 5) $O(A \vee B) \supset \text{Perm } A \vee \text{Perm } B$ 4) és RS szerint

$$(15) \sim(O(A \vee B) \wedge \sim \text{Perm } A \wedge \sim \text{Perm } B)$$

- 1) $O(A \vee B) \supset \text{Perm } A \vee \text{Perm } B$ 14 szerint
- 2) $\sim O(A \vee B) \vee \text{Perm } A \vee \text{Perm } B$ 1) és RS szerint
- 3) $\sim(O(A \vee B) \wedge \sim \text{Perm } A \wedge \sim \text{Perm } B)$ 2) és RS szerint

$$(16) O A \wedge O(A \wedge B \supset C) \supset O(B \supset C)$$

- 1) $A \wedge B \supset C \supset A \supset B \supset C$ RS szerint
- 2) $O(A \wedge B \supset C) \supset O(A \supset B \supset C)$ 1) és S6 szerint
- 3) $O(A \supset B \supset C) \supset O A \supset O(B \supset C)$ 10 szerint
- 4) $O(A \wedge B \supset C) \supset O A \supset O(B \supset C)$ 2), 3) és RS szerint
- 5) $O A \wedge O(A \wedge B \supset C) \supset O(B \supset C)$ 4) és RS szerint

Az $O(A \supset B)$ formulát deontikus implikációnak is nevezik. Lényegében a készletetés egy lehetséges formalizációját adja: az A cselekvés végrehajtása szükségképpen maga után vonja a B bekövetkezését is. Ezek alapján a (13) úgy értelmezhető mint annak kijelentése, hogy ha két tiltott lehetőség közül kell választani, akkor tiltott cselekvést kell végrehajtani. A (13) és (15) tételek szóbeli megfelelőit Aquinói Tamás gyakran felhasználta.

A (9) tétel szerint $\text{Perm}(A \wedge \sim A)$ -ból $\text{Perm } A$ következik, ami más szavakkal kifejezve azt jelenti, hogy amennyiben az ellentmondás megengedett, úgy minden megengedett. Az ellentmondás megengedése tehát (deontikus) logikai anarchizmushoz vezet.

A deontikus logika fentebb vázolt rendszerében néhány, bizonyos értelemben ellentmondásosnak tűnő formula is levezethető. Pl:

$$(17) O A \supset O(A \vee B)$$

RS és S6 szerint

$$(18) \text{Perm } A \supset \text{Perm}(A \vee B)$$

RS és S5 szerint

A (18) tétel többek között a következő mondatot is formalizálja:

Ha dohányozni szabad, akkor dohányozni vagy ölni is szabad. Az ilyen diszjunkció amorálisnak látszik. Valójában azonban (18) nem jelent komolyabb ellentmondást mint az a klasszikus logikai formula, hogy $A \supset A \vee B$. (18) egyszerűen azért nem ellentmondásos, mert $A \vee B$ megengedett voltából nem következik, hogy A és B külön-külön megengedettek.

A deontikus logika tételeinek elemzésekor a fentebb vázolt nehézségnél súlyosabbak is felmerülnek. Ezek a „készítés” fogalmának definiálására szolgáló módszerek korlátaiból fakadnak. Így pl. bizonyítható a következő formula is:

$$(19) O \sim A \supset O (A \supset B)$$

RS és S6 szerint

Ha elfogadjuk a készítés már említett formalizációját, akkor (19) jelentése:

Ha végre kell hajtani a tiltott cselekvést, akkor minden cselekvést végre kell hajtani.

Ezt a mondatot, illetve a neki megfelelő (19) formulát a készítés paradoxonának nevezzük. Nyilvánvaló, hogy ez nem lehet erkölcsi törvény. Mindebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy a készítés fogalmának formalizációja hibás.

A. Prior *Formális logika* c. könyvében (A. Prior: Formal Logic, 1951) a készítés egy másik változatát javasolta: az A cselekvés bekövetkezése maga után vonja szükségképpen B végrehajtását is. Ez a tény az $A \supset O B$ formulával fejezhető ki. Ekkor a készítés paradoxona nem bizonyítható, mivel a $O (\sim A) \supset (A \supset O B)$ formula nem vezethető le az axiómák alapján. Ennek a változatnak azonban más nemkívánatos következményei vannak. Bizonyítható ugyanis a következő formula:

$$(20) \sim A \supset (A \supset O B),$$

amiből, a készítés fenti A. Prior féle fogalmát felhasználva, az következik, hogy minden elvégzetlen cselekvés maga után vonja bármely más cselekvés elvégzését, ez pedig nyilvánvalóan hamis állítás. Világos tehát, hogy az $A \supset O B$ formula sem fejezi ki helyesen a készítés intuitív fogalmát.

A deontikus logika formuláinak, tételeinek mélyebb megértéséhez speciális szemantika szükséges. Először vázoljuk S. Kripke és J. Hintikka módszerét.

Normatív rendszernek nevezzük deontikus ítéletek egy tetszőleges halmazát, ha zárt a dedukcióna nézve. Egy ilyen halmaz ellentmondástalanságának definíciója a következő elv alapján történhet:

(El) Ha az A halmaz ellentmondástalan és

$\langle O A_1, \dots, O A_n, \text{Perm } B \rangle \subseteq A$, akkor

a $\langle A_1, \dots, A_n, B \rangle$ halmaz sem ellentmondásos.

Az (El) elv azt fejezi ki, hogy kötelező cselekvések egy halmaza ellentmondástalan, ha az összes kötelező cselekvés egyszerre végrehajtható, valamint hogy a B csak akkor megengedett, ha végrehajtása nem vonja maga után valamelyik kötelezettség megszegését. (El) tehát nem azt kívánja meg, hogy minden elképzelhető dolog egyszerre realizálható legyen, hanem csak annyit, hogy minden megengedett cselekvés összeegyeztethető legyen a kötelező cselekvések mindegyikével. Így az a kijelentés, hogy „A megengedett” nem jelent mást mint azt, hogy A összeegyeztethető minden kötelezettséggel.

A deontikus logika formuláinak egy Γ halmazát akkor és csak akkor mondjuk ellentmondásmentesnek (kielégíthetőnek), ha a dolgok megfelelő állapota mellett (a „lehetséges világok” egyikében) a halmaz minden formulája igaz. Mindez pontosabban az interpretáció fogalmán keresztül világítható meg.

Legyen az S az összes dolgok lehetséges állapotainak, a „lehetséges világoknak” az összessége. Ekkor a V interpretáció egy olyan függvény lesz, amely a logikai változójelekhez minden $k \in S$ világban a t (igaz), vagy az f (hamis) „jelentést” rendeli. A formulákra a V definíciója rekurzívan kiterjeszthető a következő módon:

$V(\sim A, k) = t$ akkor és csak akkor, ha $V(A, k) = f$, ellenkező esetben $V(\sim A, k) = f$.

$V(A \wedge B, k) = t$ akkor és csak akkor ha $V(A, k) = t$ és

$V(B, k) = t$, minden más esetben $V(A \wedge B, k) = f$.

Azt mondjuk, hogy a formulák egy Γ halmaza a k világban igaz, ha $V(A_i, k) = t$ minden $A_i \in \Gamma$ formulára. Ennek megfelelően az (E1) elvet a következő formában használhatjuk:

(D1) Ha az $\langle O A_1, \dots, O A_m, \text{Perm } B \rangle$ halmaz a k világban igaz, akkor létezik egy olyan $k_1 \in S$ világ, hogy az $\langle A_1, \dots, A_m, B \rangle$ igaz k_1 -ben.

A k_1 világban tehát igazak mindazok a formulák, amelyek kötelezően teljesülnek k -ban. J. Hintikka után a k_1 világot a k deontikus változatának nevezzük. Ha k_1 a k deontikus változata, akkor ezt $R(k_1, k)$ jelöli. Ha a $k \in S$ a „valódi világ”⁴, akkor a k_1 típusú világok a „deontikusan tökéletes világok”, vagy „ideális világok”, melyekben az összes kötelezettség megvalósítható.

A D1 elvet a következő feltételekkel lehet helyettesíteni:

(D2) Ha $V(\text{Perm } B, k) = t$, akkor létezik egy $k_i \in S$ úgy, hogy az

$R(k_i, k)$ és $V(B, k_i) = t$,

(D3) Ha $V(O B, k) = t$, akkor minden olyan $k_i \in S$ világra, melyre $R(k_i, k)$ teljesül, $V(B, k_i) = t$ is teljesül,

(D4) $V(O B, k) = t$, akkor és csak akkor, ha $V(B, k_i) = t$ minden olyan $k_i \in S$ világra melyre $R(k_i, k)$,

(D5) $V(\text{Perm } B, k) = t$, akkor és csak akkor, ha $V(B, k_i) = t$ valamelyik olyan $k_i \in S$ világra melyre $R(k_i, k)$.

(D4), (D5), a propozicionális jelekre vonatkozó definíciókkal együtt meghatározza a propozicionális deontikus logika standard rendszerének a jelentését (pontosabban az idetartozó formulák jelentését). Az $\langle S, k, R \rangle$ rendezett hármast, ahol S az összes lehetséges világok halmaza, $k \in S$ a valódi világ, R pedig a világok alternatív voltát kifejező bináris reláció, modell-rendszernek (J. Hintikka), vagy modell-struktúrának (S. Kripke) nevezzük.

Deontikus formulák egy Γ halmaza akkor és csak akkor ellentmondástalan (kielégíthető), ha létezik olyan modell-rendszer, amelyben (D1), (D2), (D3) és a Γ halmaz minden formulája igaz. Egy deontikus formula akkor és csak akkor tautológia, ha minden modell-rendszerben igaz. Ha a formula egyetlen modell-rendszerben sem igaz, akkor kielégíthetetlennek, más szóval ellentmondásosnak nevezzük.⁵ Legyenek A és B deontikus logikai formulák. A -ból akkor és csak akkor következik a B , ha az $A \supset B$ formula tautológia.

⁴ Az elnevezést használják, de nem találó. Szó sincs ugyanis arról, hogy a valódi világ azonos volna a fizikai világgal amelyben élünk. A „valódi világ” egyszerűen egy kitüntetett, vagy más szóval kiinduló világ, amelyhez a többi viszonyítani lehet.

⁵ Az eredeti szövegben nem szerepel a „kielégíthetetlen” szó. Az irodalomban a szerző által közölt definíció a kielégíthetlenség definíciójaként szerepel, és az ellentmondásosság meghatározása alapvetően különbözik tőle. Bizonyos logikai rendszerekben azonban a két fogalom ekvivalens. Ennek kimutatása azonban külön — általában igen mély — megfontolást igényel. Mivel a deontikus logika szerző által vázolt rendszere ilyen tulajdonságú, így a két fogalom keverése csak a szóhasználatban okoz nehézségeket. (Szerk.)

Hilpinen és Follesdal, fentebb említett cikkükben megmutatták, hogy a propozicionális deontikus logika standard rendszere teljes erre a szemantikára: egy formula akkor és csak akkor tétel, ha tautológia.⁶

Ebből következik, hogy a deontikus logika standard rendszere ellentmondástalan, továbbá, hogy létezik olyan eljárás, amely meghatározza a deontikus logika standard rendszerének bebizonyíthatatlan formuláit.⁷

Pl. ki lehet mutatni, hogy a következő formulák nem bizonyíthatók be:

$$O A \supset A, A \supset O A, O \sim A \supset A \supset O B, \text{Perm } A \wedge \text{Perm } B \supset \text{Perm } (A \wedge B)$$

A propozicionális deontikus logika rendszereihez más szemantika is definiálható. Röviden felvázoljuk a deontikus logika valószínűségi szemantikáját.

Legyen P egy valószínűségi függvény, amely a deontikus logika formuláin értelmezett, és eleget tesz a valószínűségszámítás szokásos axiómáinak. A rendezett $\langle V, P \rangle$ párt deontikus interpretációnak nevezzük (röviden: D -interpretáció), ha P a fenti valószínűségi függvény, V pedig a deontikus logika formuláihoz rendel logikai igazságértékeket. Ez a V függvény a már tárgyalt hasonló függvénytől csak az $O A$ és $\text{Perm } A$ definíciójában tér el. $A(D4)$ és $(D5)$ helyett most a következő definíciókat használhatjuk:

$$(K4) \quad V(O A) = t, \text{ ha } P(A) = 1,$$

$$V(O A) = f, \text{ ha } P(A) < 1$$

$$(K5) \quad V(\text{Perm } A) = t, \text{ ha } P(A) > 0,$$

$$V(\text{Perm } A) = f, \text{ ha } P(A) = 0.$$

Az egyéb jeleket tartalmazó formulákra V definícióját nem változtatjuk meg.

Egy tetszőleges A formula akkor és csak akkor deontikus tautológia (rövidebben: D -tautológia), ha bármely D -interpretációban igaz. Bebizonyítható, hogy deontikus logika standard rendszerének minden axiómája D -tautológia, következtetései megőrzik a formulák ilyen tulajdonságait, vagyis ha a premisszák D -tautológiák, akkor a következtetés eredménye is az. Ebből következik, hogy minden tétel egyúttal D -tautológia is.

A deontikus logika standard rendszerében megengedünk olyan formulákat is, melyek iterált modalitásokat tartalmaznak. (Pl. $O O A$, kötelező a kötelező A .) Így pl. $(S3)$ többek között a $\text{Perm } (O A \vee O B) \equiv \text{Perm } O A \vee \text{Perm } O B$ formulát is formalizálja. Természetesen a deontikus logika standard rendszerét oly módon is bővíthetjük, hogy az iterált modalitásokat tartalmazó formulákat axiómaként tekintjük:

$$(S7) \quad O A \supset O O A$$

$$(S8) \quad O(O(A) \supset A)$$

Ezeknek a formuláknak a jelentősége azzal kapcsolatos, hogy a deontikus logika standard rendszerében sem az $O A \supset A$, sem pedig a $A \supset O A$ nem tétel. A fenti két formula axiómaként való felhasználása révén azonban bizonyíthatók lesznek olyan tételek is, mint pl.:

⁶ Az eredeti szövegben ez nem így szerepel az előbbieken vázolt szóhasználati nehézség miatt. (Szerk.)

⁷ Valójában a leírtakból csak az állítás első fele következik. Az állítás második része a standard deontikus logika egyéb tulajdonságaiból vezethető le.

$$(21) O O A \equiv O A$$

1) $O(O A \supset A) \supset O O A \supset O A$	(10) szerint
2) $O(O A \supset A)$	S8 szerint
3) $O O A \supset O A$	1), 2) és RS szerint
4) $O A \supset O O A$	S7 szerint
5) $O O A \equiv O A$	3), 4) és RS szerint

Ebből és (2)-ből pedig következik a

$$(22) \text{Perm Perm } A \equiv \text{Perm } A.$$

Ezeket a tételeket lehetővé teszik a $O O \dots O A$, és $\text{Perm Perm} \dots \text{Perm } A$ típusú formulák redukcióját.

Felmerülhet az a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy vajon definiálható-e szemantika a standard deontikus logika fentebb említett bővítéseihez? A válasz igenlő: pl. ahhoz hogy (S7) tautológia legyen, elegendő kikötni, hogy az $\langle S, k, R \rangle$ modell-rendszerben az R egy tranzitív reláció. Ekkor fennáll a következő formula:

$$(D6) \text{ Ha } V(O A, k) = t \text{ és } R(k_1, k), \text{ akkor } V(O A, k_1) = t.$$

Szavakkal kifejezve: ha egy kötelezettség a valódi világban fennáll, akkor minden deontikus változatában is fennáll.

A valószínűségi szemantikában (D6) helyett a következő axiómát használhatjuk:

$$\text{Ha } P(A) = 1, \text{ akkor } P(O A) = 1.$$

Hasonlóan, ahhoz, hogy (S8) tautológia legyen, elegendő megkövetelni, hogy az R szimmetrikus bármely modell-rendszerben. Ennek megfelelően

(D7) Bármely $k \in S$ esetén, ha létezik $k_1 \in S$, úgy hogy $R(k_1, k)$, akkor $R(k, k_1)$ is teljesül.

Megemlítjük, hogy R nem lehet reflexív, hiszen $R(k, k)$ nyilván hibás. A valódi világ ugyanis deontikusan nem tökéletes.

A standard deontikus rendszer általánosításának egy másik lehetséges útja a feltételes deontikus modalitások bevezetése lenne. Ilyen pl. az „ A megengedett a B körülmények között” jelben: $\text{Perm}(A|B)$, „ A kötelező a B körülmények között” ($O(A|B)$), illetve „ A tiltott a B körülmények között” ($F(A|B)$).

Vázlatosan bemutatjuk a deontikus logika egy olyan rendszerét is, melyben a kiindulójel a feltételes kötelezettség lesz. Ezt a rendszert szintén RS bővítéseként definiáljuk.

Csatoljuk a formulák képzési szabályaihoz a következő szabályt:

$$\text{Ha } A \text{ és } B \text{ formulák, akkor } O(A|B) \text{ is az.}$$

Tekintsük axiómáknak az

- (I1) $O(A \vee \sim A|C)$
- (I2) $\sim (O(A|C) \wedge O(\sim A|C))$
- (I3) $O(A \wedge B|C) \equiv O(A|C) \wedge O(B|C)$
- (I4) $O(A|C) \wedge O(A|D) \supset O(A|C \vee D)$
- (I5) $O(A|C \vee D) \wedge \text{Perm}(C|D) \supset O(A|C)$

sémákat, valamint az S5 extenzionalitás szabálya legyen következtetési szabály:

$$\text{Ha } \vdash A \supset B, \text{ akkor } \vdash O(A|C) \supset O(B|C)$$

Ebben a rendszerben $\text{Perm}(A|B)$ azt jelenti, hogy $\sim O(\sim A|B)$ és $F(A|B)$ pedig azt, hogy $O(\sim A|B)$.

Az (I1)-(I3) axióma sémák biztosítják, hogy feltételes kötelezettség a feltétlen kötelezettség általánosítása.

A szemantika megadásához a feltételes valószínűség fogalmából indulhatunk ki. A (K4) és (K5) a következő definíciókkal helyettesítendő:

$$(K6) \quad V(O(A|B)) = t \text{ ha } P(A|B) = 1, \\ V(O(A|B)) = f \text{ ha } P(A|B) < 1.$$

$$(K7) \quad V(Perm(A|B)) = t \text{ ha } P(A|B) > 0, \\ V(Perm(A|B)) = f \text{ ha } P(A|B) = 0.$$

(Itt $P(A|B)$ az A B-re vonatkozó feltételes valószínűsége.)

A D-interpretáció és a D-tautológia definíciója változatlan (természetesen ez úgy értendő, hogy (K4) és (K5) helyett (K6) ill. (K7) szerepel). Bizonyítható, hogy a rendszer mindegyik axiómája D-tautológia, és hogy a következtetési szabályok helyesek, azaz ha a premisszák D-tautológiák, akkor a konklúzió is az. Ebből következik, hogy a kalkulus minden tétele D-tautológia és így ellentmondásmentes.

A propozicionális deontikus logika más általánosításai is elképzelhetők. Igéretesnek tűnnek azok a vizsgálatok, melyek a deontikus kalkulusokat összekapcsolják a preferenciák logikájával, az utilitáris, vagy az aletikus modalitások logikájával. Ez utóbbian pl. a deontikus operátorok a következő módon adhatók meg (itt eleendő csak a kötelezettség definiálása, a többi operátor a szokásosan kapható).

$$(23) \quad O A \equiv \Box (Q A)$$

ahol $\Box$ a szükségesség jele, a Q pedig az aletikus

„az erkölcsi törvények által meghatározott”

kijelentés jele. Tehát az „A kötelező azt jelenti, hogy A az erkölcsi törvények következménye.”

A (23)-as ekvivalencia felhasználásával a deontikus kalkulus levezethető az aletikus logika axiómáiból. Ez azt mutatja, hogy az erkölcsi törvények összegyűjthetők. $Perm$ A úgy értelmezhető mint $\Diamond(Q \wedge A)$, azaz, az A megengedett, ha összeegyeztethető az erkölcsi előírásokkal.

Más, igen érdekes vizsgálatok kínálóznak a deontikus predikátumkalkulusban is.

A deontikus predikátumkalkulusban a formulák képzésében a propozicionális jelek és változók mellett individuum- és predikátum-változók, valamint kvantorok is szerepet kapnak. A predikátum-változók a cselekvések sajátosságait és egymáshoz való viszonyukat, az individuum-változók pedig az egyedi cselekvéseket jelölik meg. Megjegyezzük ezzel kapcsolatban, hogy a deontikus fogalmak nem meghatározott, konkrét személyiséghez kapcsolódnak, hanem a cselekvéseket közelebbről meg nem határozott általános személyek hajtják végre.

A kvantorok bevezetésének következményeként a „tiltottnak”, „kötelezőnek” és a „megengedettnek” különféle típusai vannak, melyek között sokkal bonyolultabb az összefüggés mint a standard rendszerben:

$$\text{I.} \\ \forall x Q \sim A(x) \\ \sim \exists x Perm A(x)$$

$$\text{II.} \\ \exists x O \sim A(x) \\ \exists x \sim Perm A(x) \\ \sim \forall x Perm A(x)$$

$$\text{III.} \\ O \forall x \sim A(x) \\ O \sim \exists x A(x) \\ \sim Perm \exists x A(x)$$

A különböző oszlopokban a tiltás különböző típusai találhatók. Az egy oszlopban belüli formulák egymással ekvivalens megfogalmazásai az adott típusnak.

A II. oszlopban szereplő típus részleges és meghatározatlan jellegű: csak azt állítja, hogy léteznek tiltott cselekvések.

Az I. és III. oszlop típusainak értelmezésénél feltételezzük, hogy az x individuum-változó az $\langle a_1, \dots, a_n \rangle$ véges halmaz egy elemét jelöli ki. Ekkor $\forall x O \sim A(x)$ azt jelenti, hogy $O \sim A(a_1) \wedge \dots \wedge O \sim A(a_n)$, a $O \forall x \sim A(x)$ pedig, hogy

$O(\sim A(a_1) \wedge \dots \wedge \sim A(a_n))$ ez viszont (7) szerint $O \sim A(a_1) \wedge \dots \wedge O \sim A(a_n)$.

Íly módon az I. és II. oszlop típusai lényegében megegyeznek. A tiltásnak ezek a típusai lehetőséget biztosítanak ahhoz, hogy cselekvések valamely összességéből egy bizonyosat megtiltsunk, vagy megengedjünk.

A kötelezettség a következő módokon fejezhető ki:

I.	II.	III.
$\forall x O A(x)$	$O \forall x A(x)$	$O \exists x A(x)$
$\sim \exists x \text{Perm} \sim A(x)$	$\sim \text{Perm} \exists x \sim A(x)$	$\sim \text{Perm} \forall x \sim A(x)$

Az előzőkhöz hasonlóan itt is két típus különbözik lényegesen. Az egyiket az I. és II. oszlopokban levő formulák fejezi ki: cselekvések egy összességéből mindegyik cselekvésnek meg kell történni. A másik fajta a III. oszlopban található: létezik kötelező cselekvés. A különbséget a következő példával világítjuk meg:

„Reggel és este kötelező a fogmosás”.

Ez I. illetve II. típusú kötelezettség, míg

„Reggel, vagy este kötelező a fogmosás”

a III. csoportba tartozik.

A megengedett fogalma is három módon formalizálható:

I.	II.	III.
$\exists x \text{Perm} A(x)$	$\text{Perm} \forall x A(x)$	$\forall x \text{Perm} A(x)$
$\sim \exists x O \sim A(x)$	$\sim O \exists x \sim A(x)$	$\sim \exists x O \sim A(x)$

Az I. típus szavakban azt fejezi ki, hogy van olyan cselekvés, amely A tulajdonságú és és engedélyezett a végrehajtása. Ilyen fajta engedély van „a repülőgép leszállhat” mondatban.

A $\text{Perm} \forall x A(x)$ formula jelentése: megengedett, hogy minden cselekvés A tulajdonságú. Végül $\forall x \text{Perm} A(x)$ azt jelenti, hogy bármely cselekvés lehet A tulajdonságú. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak lényegesen különböznek az I. oszlop formuláitól. Megmutatjuk, hogy a II. és III. oszlop formulái sem ekvivalensek egymással. Ehhez tegyük fel, hogy az x individuum változó az $\langle a_1, \dots, a_n \rangle$ véges halmaz valamelyik elemét jelöli meg. Ekkor a II. típusú engedélyezés $\text{Perm} (A(a_1) \wedge \dots \wedge A(a_n))$, a III. fajta pedig $\text{Perm} A(a_1) \wedge \dots \wedge \text{Perm} A(a_n)$ alakú. Mivel a (9) tétel megfordítása nem tétel, látható, hogy a két formula nem ekvivalens, de az elsőből következik a második. Így a II. típusú engedély erősebb, mint a III. típusú. Ezt a különbséget a következőképpen magyarázhatjuk: míg $\text{Perm} \forall x A(x)$ a cselekvéseket együtt, és külön-külön is engedélyezi, addig a $\forall x \text{Perm} A(x)$ engedély a cselekvésekre csak külön-külön vonatkozik, és semmit nem szól az együttes végrehajtásról. Pl. egyszerre, vagy külön-külön lehet beszélni és nevetni, de a lottó nyereménysorsoláson nyert dolgot vagy mint tárgyat, vagy mint készpénzt vehetjük fel, de természetesen nem szabad mindkét alakban felvenni.

A III. típusú engedélyezés általában maga után vonja a két, vagy több megengedett cselekvés közötti választást. Ez a választás mindig kötelező, amikor a külön-külön megengedett cselekvések együttesen tiltottak.

A deontikus logika kvantifikációs elmélete azt mutatja, hogy a kötelezettség, az engedélyezés és tiltás deontikus fogalmai bonyolultabbak és sokrétűbbek a propozicionális logikában tárgyalható fogalmaknál. A deontikus fogalmak adekvát vizsgálata tehát elképzelhetetlen a kvatorok felhasználására nélkül.

(J. Hintikka is hasonló következtetésre jutott: J. Hintikka; *Some main problems of deontic logic*. In „Deontic logic: introductory and systematic readings.” Ed. by R. Hilpinen.)

I. M. POPOVA

AZ „ÉRTÉK” KATEGÓRIÁJA ÉS MÓDSZERTANI JELENTŐSÉGE A SZOCIOLÓGIÁBAN

Az érték az a fogalom, amelyet jelen időszakban aktívan elemeznek a filozófusok, etikusok, szociológusok egyaránt. Figyelmet érdemel egyes szerzők véleménye, akik óvá intenek az „értékekben” való túlzott elmélyedéstől, az adott fogalommal kapcsolatos problematika abszolútizálásától. Egy kétségtelen: az érték kategóriája szilárdan kiharcolja helyét „a nap alatt” a marxista irodalomban. Az érték probléma megoldására való állhatatos törekvések mögött az a korunkban teljes egészében helyén való tényre irányított figyelem rejlik, hogy a valóság az emberek tevékenységéből tevődik össze, akik a cselekvés *szubjektumai* és saját terveiket, feladataikat, eszményeiket, elhatározásaikat és óhajaikat valósítják meg.

Korunkban egyre aktuálisabbá válnak azok a kérdések, amelyeket *feltételesen* az „emberek által elfogadott határozatok”, a „szabad választás” problémájához lehet sorolni. Ugyanakkor az „érték” tanulmányozása egy meghatározott értelemben csak egy része (vagy egyik aspektusa) az említett problémának. Az értékek, mint kritériumok lépnek föl, amelyeknek megfelelően elhatározásra jutunk, s ezek előfeltételül szolgálnak az adott elhatározás megvalósítására irányuló tevékenységnek. Fontos azonban a célok, szükségletek, érdekek viszonylatában rámutatni az értékek sajátosságos voltára, mint a magatartás szabályozóira. Ebben a viszonylatban fontos szerepet játszik az értékek és az ideálok közötti kapcsolat elismerése, (1. 257.), valamint az a törekvés, amely a magatartás értékei és racionális szabályozói egymástól történő elhatárolására irányul (2. 66.).

Az értékek, mint az emberi környezet szubjektum általi értékelésének kritériumai olyan tényezők, amelyek meghatározzák a szubjektum adott jelenségekre gyakorolt hatása jellegét és nemcsak maguknak a jelenségeknek a természete (amelyekkel a szubjektum kölcsönhatásba lép) — által meghatározottak, hanem magának a szubjektumnak a természete, társadalmi jellege által is, azáltal, hogy az ember más emberekkel való érintkezése és kölcsönös együttműködése folyamatában urrá lesz a környezetén. Az értékek, mindenekelőtt emberi viszonyokat érintenek, magukba foglalják a társadalmi érintkezés szabályait, a társadalmi cselekvés motívumait. És itt közvetlenül az etika területére lépünk, amely meghatározza a világnézet axiológiai összetevőjét, és „az értékeken alapuló” ítéletet, mint az elmélet főbb szerkezeti elemeit.

Azonban, „...az értékekre *vonatkozó* ítéleteket (általam kiemelve — I. P.) meg kell különböztetni az értékeken alapuló ítéletektől, az előzőek a viselkedés törvényszerűségeihez tartoznak és teljes bizonyossággal megállapíthatók”. (2. 94.) Úgy véljük, éppen ezen az úton kell keresni az érték etikai és szociológiai (tudományos) elemzése közötti határt.

Figyelembe kell venni azt is, hogy az értékelések és normatívák másfajta tudományos tevékenységbe is beleszövődtek. (különösképpen a feladatok kitűzésénél, a

problémák felvetésénél, a gyakorlati javaslatoknál, melyeket a tudomány szolgáltat.) Az értékelések és normatívák sajátossága, amelyek komponensekként hozzátartoznak a szociológia tudományához, abban nyilvánul meg, hogy ezek *társadalmi* norma és kritérium jellegűek, hogy emberi viszonyokat érintenek, s a társadalmi érintkezés normáit, a társadalmi cselekvés normatíváit tartalmazzák. Ebben az értelemben közel állnak a társadalmi valóság olyan formájához, mint az erkölcs. Ugyanakkor lényeges eltérés mutatkozik a tudomány által visszatükrözött és az erkölcs által kialakított erkölcsi szabályok és normák között.

Az első esetben az értékeléseket és normatívákat a megismerendő objektum jellege és az adott, vagy az előzőleg megismert helyzet határozza meg. Itt a normatívák bizonyos értelemben azokhoz az eljárásokhoz és szabályokhoz hasonlíthatók, amelyek az *alkalmazott* természettudományokban sajátos, tudományos eszközök és módszerek, s a bizonyítás sajátos módjainak eredményeképpen jöttek létre.

Az erkölcs pedig, mint a valóság elsajátításának különleges formája, az „értékekre” apellál, az igazság és jószág eszményeire, amelyeket a társadalmassulás, az individuumnak egy meghatározott kulturális egységhez történő kapcsolódása folyamán sajátítanak el. Az „értékek” elsajátításának szükséges előfeltétele az átadás folyamatának emocionáltsága, az átadó tekintélyessége s a példa ereje. Az értékek ismeretek alapján, de ösztönösen is elsajátíthatók. Elfogadható mindenféle tudományos bizonyítás nélkül is.

Rámutatva arra, hogy az értékek a szociológiai kutatásban a kutatás objektumaként szerepelnek (természetesen nem az egyedüli és legfőbb objektumként), semmilyen mértékben sem biztosítjuk be magunkat affelől, hogy az „értékek alapján alkotott” ítéletek nem kapcsolódnak szerves részként a szociológiai koncepcióhoz. De a szociológiai megismerésnek e sajátossága *nem jellemző rá, mint tudományos tudatra*, hanem az alábbi tényezők határozzák meg: elsősorban a szociológia, mint humán tudománynak az erkölcsi tudattal való közvetlen kapcsolata, másodsorban a szociológiának a filozófiával való szoros kapcsolata, amely viszonylag nagy mértékben általánosított társadalomtudomány.

E tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy az értékeket és az „érték-szituációt”, mint a tudományos, szociológiai elemzés objektumait vizsgáljuk, tisztázzuk az „értékek problémájának” filozófiai megközelítéséhez viszonyított sajátos szociológiai megragadását, valamint föl hívjuk a figyelmet az „érték” kategóriája módszertani szerepére a konkrét szociológiai kutatásokat illetően.

A marxista elmélet az „értékek” problémáját a történelmi materializmus keretein belül a filozófiai általánosítás szintjén veti fel és oldja meg, amely mint általános szociológiai elmélet is funkcionál. A történelmi materializmusban jelentős szerepet játszik a társadalmi-gazdasági elemzés, amely lehetőséget ad, a „társadalmi lét” fogalmának meghatározására és a *szubjektum természetének*, értékelésének, tevékenységének társadalmi értelmezésére azon a lehető legabsztraktabb szinten, amelynek határain túl a „társadalomon kívüli” természet területére lépünk. A marxista filozófiában az „érték” fogalma a szubjektum és az objektum kapcsolatának problémájaként merül fel. Ezen belül az „érték”-kel kapcsolatban elismeri a szubjektum vezető szerepét. Mivel az értékviszony az érték megítélésének egyik válfaja, a szubjektum állapotának az objektumra való átvitele folyamatát képezi. Az objektum annak megfelelően kap meghatározott jelentőséget, ahogyan a szubjektumban tudatosulnak saját szükségletei és érdekei. Ennek az „átvitelnek” eredményeképpen az objektumok (a környező valóság tárgyai, eszmék, elképzelések, stb.) olyan értelmet „nyernek”, amellyel a viszony szubjektumba ruházza fel őket, azaz „értékekké” válnak.

Köztudott, hogy Marx felhívta a figyelmet az érték fogalma (melyet az értékelés

szubjektív alapjaként értelmeznek), valamint a „fogyasztói ár” fogalma megkülönböztetésének fontosságára. Marx szerint épp az utóbbi viseli magán az árú tulajdonságait és az árú nélkül a „fogyasztói ár” fogalma sem létezhet. Lenin számos munkájában bírálta a polgári politikai gazdaságtan képviselői által az ár szubjektivistá módon való magyarázatát, értve ezen az értéknek a fogyasztói árral való azonosításának téves voltát is. A szubjektum vezető szerepe az érték—viszonyban meghatározza az érték axiológiai osztályozásának bizonyos megközelítését is: az értékek nem az értékek hordozóinak felosztása alapján, hanem a szükségletek felosztása alapján (lásd: 4. 314—315) osztályozhatók.

A marxista elmélet azonban nemcsak a szükségletek és az értékek közötti kapcsolatot, hanem az az azok között fennálló különbséget is elismeri. A társadalmi tudat marxista elmélete lehetővé teszi a társadalmi érték-ideálok természetének megértését s azoknak a szükségletektől és a reális gyakorlati viszonyoktól való megkülönböztetését.

Az értékek problémájának materialista megközelítése (a történelmi materializmus szemszögéből történő jellemzése) abban rejlik, hogy elsősorban kiemeli az értékeknek, mint a szükségleteknek az emberek társadalmi anyagi-gyakorlati tevékenységétől való függőségét, s e tevékenység folyamán kialakuló viszonyaitól való függőségét, másodsorban magát az értéket úgy szemléli, mint e tevékenység egyik előfeltételét és komponensét.

E momentumoknak föltétlenül hozzá kell tartozniok az értékek marxista meghatározásához. Ezért alapjában-véve egyetértve a szovjet irodalom egyik szerzőjének álláspontjával, az értékeknek az alábbi meghatározását adjuk: *Az értékek — a szubjektum orientációjának ideális kritériumai, amelyek a társadalmi anyagi tevékenység és a társadalmi viszonyok folyamatában alakulnak ki s a szubjektum tevékenységének előfeltételeként és komponenseként szolgálnak.* A marxista axiológia a viselkedés társadalmilag jelentős eszményi orientációjának keletkezését kutatva megállapítja az anyagi (társadalmi) lét elsődlegességét. A marxista axiológia magában foglalja azokat az eszközöket is, amelyek az eszmeinek materiálissá történő átalakulási folyamatát ábrázolják, valamint a társadalmi lét által meghatározott, az átalakulásokat gátló tényezők jellemzését is. Mindezeket túl rámutat arra a jelentős szerepre, amelyet az értékek kialakításában a *társadalom öntudata* játszik. Figyelembe kell vennünk az élet e komponenséről alkotott marxi jellemzést is. „Mint ahogyan a mindennapi életben különbséget teszünk az embereknek önmagukról alkotott véleménye és tényleges cselekedetei között, éppúgy különbséget kell tenni a pártok frázisai és illúziói, valamint tényleges jellegük, az önmagukról alkotott vélemény és igazi lényegük között.” írja Marx. (8. 145.)

Marx továbbá kifejtette, hogy a társadalmi eszmények jellegét az egyéni és társadalmi érdek kölcsönhatásának sajátosságai határozzák meg. A képmutató és álszent ideálokat olyan szituációk szülik, amikor a kizsákmányoló uralkodó osztályok egyéni érdekeit társadalmi érdekként tüntetik fel.

Az értékek és érdekek, valamint az ideális és a reális magatartás közötti ellentétek történelmileg mindig konkrétak és az objektíve létező kapcsolatokat és viszonyokat fejezik ki. Az ideálok és a szükségletek közötti különbségek pedig, amelyek mindkettő tartalmának különbözőségében fejeződnek ki, mindig fennállnak — és ez a tényező a társadalmi magatartás szociológiai kutatásában fontos módszertani jelentőséggel bír.

A szociológia elméletében a társadalmi jelenségek „elsődlegességének” és lényegének problémája filozófiai értelemben véve megszűnik. Az erről szóló szovjet irodalomban szó van arról, hogy milyen értelemben kell különbséget tenni az értékek filozófiai és szociológiai elemzése között és a szociológiában jelentős szerepet tulaj-

donítanak a szociális szisztéma és a kultúra fogalmának. (9. 75.) Fontos azonban figyelembe venni a következőket: A társadalmi rendszer és kultúra a szociológiai ismeret különböző szintjein, különféle szociológiai elméletek keretein belül különféleképpen magyarázható. Következésképpen a marxizmus általános szociológiájának elmélete és a sajátos szociológiai elmélet keretein belül lehetséges az „értékprobléma” sajátos felvetése és megoldása. Egyebek között lehetséges egy olyan sajátos szociológiai elmélet kidolgozása, amely az érték-normatíva szabályozó elméleteként fejlődne. Az ilyen elmélet elemezné közvetlenül a cselekvést megelőző szituációt, tevékenységének meghatározott feltételei mellett a figyelmet a cselekvés szubjektumának állapotára összpontosítaná, igyekezne feltárni a „szubjektív tartalékokat” és lehetőséget találni a viselkedés szabályozására, a legáltalánosabb módon felhasználva az eszmék és viselkedési módok átadásának folyamatát.

Az adott elmélet egész „nyelvezete”, koncepciók sémája a tudat azon mechanizmusainak feltárása irányul, amelyek biztosítják önállóságát és sajátosságát. (Az adott funkciók pl. olyan fogalmakat takarnak, mint az „internalizáció”, „identifikáció”, „etalon csoport”, stb.) Éppen az adott elmélet keretein belül tárulnak fel az eszmék olyan sajátosságai, mint kompenzációs funkciójuk, eszmény-funkciójuk, s a kulturális hagyományt „szentesítő funkciói”. Lehetőség nyílik az ideális célokkal való manipulációkra a valóság megváltoztatása nélkül, tisztázódnak az ideális formák megvalósításának mechanizmusai.

A szociológiai elmélet viselkedés irányításra vonatkozó részfogalmainak összessége lehetőséget nyújt a tájékozódási kontaktus és annak különböző komponensei (a megismerési, akarati és emocionális) bonyolult struktúrájának ábrázolására, valamint az információ átadásának olyan módozataira, amelyek megkönnyítik az emberek egymáshoz való alkalmazkodását kölcsönös tevékenységük folyamatában. Itt figyelembe kell venni, hogy az értéknormatíva szabályozása marxista szociológiai elméletének jellegét nem a „manipulálás” feladatai, hanem a szocialista tudat kialakításának, a sajátos „morális klíma” megteremtésének feladatai határozzák meg, amelyek fejlesztik a tömegek aktivitását, kezdeményező készségét, és stabil, hathatós eredményt hoznak létre.

A viselkedés szabályozásának speciális szociológiai elmélete az értékek funkciói és az emberek tevékenységében különböző módon történő megvalósulása leírása után elvonatkoztat az érték keletkezésétől és másodlagos jellegétől, a megközelítés filozófiai jellegűvé válik. (materialista axiológia) Tundunk kell azonban, hogy az adott elmélet szűkkörű speciális kérdések megoldásával foglalkozik, s hogy a társadalmi folyamatok egész sorát képtelen leírni és megmagyarázni.

Azok a konkrét feladatok, amelyek az adott elmélet keretein belül várnak megoldásra, meghatározzák a konceptuális séma jellegét, amelyre az adott elmélet támaszkodik és meghatározzák azt is, hogy *milyen értelemben használjuk a „szociális szisztéma” és „kultúra” fogalmát.*

Itt *szociális szisztémán* az értékelések és társadalmi „elvárások” kölcsönhatását értjük és ennek megfelelően a *kultúra* — az információ szociális szisztémákban történő átadásának és megőrzésének különleges módja, amely az ember viselkedésének szabályozására sajátos módszereket — jel-szimbólumokat alkalmaz. (9. 69.)

Az emberek pszichikai tevékenységéről alkotott közvetett, szimbólikus elképzelés, amelyet a munkához való viszonyuk határoz meg, fellelhető L. Sz. Vigotszkij magasabb pszichikai funkciók „kulturális fejlődésének elméletében” is. Vigotszkij szerint az ember önmaga hoz létre mesterséges szituációt és önmaga alkalmaz *segéd stimuláló — eszközöket* (11. 97—101.)

Az ember felhasználja a szimbólumokat mind a környező világ megismerése fo-

lyamatában, mind a világ megismeréséhez kapcsolódó viselkedés—szabályozás folyamatában is. Éppen az embert körülvevő jelenségek (tárgyak, eszmék; rituális cselekedetek, stb., mint az értékek hordozói) „érték jellemzői” lépnek fel, mint szimbólumok, amelyeknek kifejezői a viselkedés társadalmi normái, a társadalmi érintkezés szabályai.

A viselkedés szabályozásának érték-norma elméletében az „érték” fogalma az eszmék nevelő funkciójával kapcsolatos; azokkal a mechanizmusokkal, amelyek az eszméket oly módon alakítják át, hogy azokat *elfogadják, elsajátítják, s így a viselkedés a cselekvés tényezőivé válnak.*

Az értékek — bizonyos sablonok, a viselkedés ideális sztereotípusai, amelyek kialakulási folyamatát nemcsak közvetlenül az adott nemzedék gyakorlati tapasztalata, hanem az *információnak, ismereteknek* nemzedékről nemzedékre történő átadása a különböző nemzedékek egymással való érintkezése határoz meg.

Az értékek funkcionálása, mint sajátos eszményi kritériumok, különleges lelki konstrukciók tanulmányozásánál, amelyek a tevékenység folyamán különféle módon valósulnak meg, egész sor érdekes és bonyolult kérdés merül fel: milyen a „magasabb” érték-ideálok és „helyettesítőik” valamint az érték-célok és érték-eszközök, az egyéni és társadalmi célok közötti viszony? (Lásd 12.)

Az értékekről, mint „célokról” és az értékekről, mint „eszközökről” kialakult álláspont ténylegesen az értékek hierarchiáját, a különböző kritériumok „súlyát” jellemzi, amelyek közül a cselekmény kiválasztásában egyik a fő, másik a mellékes szerepet játsza. Az érték orientáció struktúrájának jellemzésénél azonban és annál a kísérletnél, hogy megállapítsuk az értékek „súlyát”, figyelembe kell venni az „átvitel elvét”, amelynek megfelelően az emocionális értékelések átruházódnak azokra az eszközökre, amelyek bizonyos eredmények elérésére szolgálnak. (13, 112.)

Az empirikus szociológiai kutatásokban megtalálhatók az értékek funkcionálásának konkrét mecnahizmusai. Így például: Odessza ipari létesítményeiben végzett kutatások során rájöttek az érték „átvitelének” jelenségére: a munkatevékenység bizonyos feltételei iránti elégedetlenség kihat más feltételekkel való elégedettség fokára. Bebizonyosodott az is, hogy rendszerint azon tényezők értéke nyer „átvitelt”, amelyeknek a társadalmi tudatban, a társadalom vagy egy csoport értékrendszerében nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Az értékek funkcionálási mechanizmusának tanulmányozása nagy gyakorlati jelentőséggel bír. Az e téren folyó empirikus szociológiai kutatások eredményeiről a szovjet szociológiai irodalomban számos tanulmány jelent meg. (Így pl. V. Olsinszkij, V. Jádov és mások)

A konceptuális séma felhasználása, amelynek segítségével az értékek funkcionálásának mechanizmusait tárjuk fel, korlátolt, mert mint elméleti konstrukciót nem lehet átláthatóságban felhasználni a szociális viselkedés megmagyarázására: ugyanis nem szerepel benne az emberi viselkedés determinációjának minden szintje. Az érték-norma szabályozás szociológiai elmélete felhasználásának határait, lehetőségeit csak úgy lehet meghatározni, ha a társadalmat materialista szemszögből vizsgáljuk és figyelembe vesszük a marxizmus általános szociológiája elméletének alapelveit. A társadalom marxista filozófiai értelmezésének jellege (materialista volta) meghatározza a marxista általános szociológiai elmélet sajátos voltát is — azt, hogy milyen értelemben használjuk a „szociális szisztéma”, „társadalmi viszonyok”, a „kultúra” fogalmát.

Mint már korábban említettük a marxizmus általános szociológiai elméletben fontos szerepet játszik a társadalmi-gazdasági elemzés, amelynek alapvető elveit Marx és Engels fogalmazta meg a „Német ideológiában”. Később Marx továbbfejlesztette és felhasználta a „Tőkében”. A társadalmi-gazdasági analízisnél „szociális szisztémán” a *társadalmi tevékenység rendszerét*, a társadalmi újratermelés módját

értjük. A társadalmi jelenségek ilyen módon történő elemzésének sajátossága abban rejlik, hogy itt ki van zárva a „teljes bízalomra”, „óhajra”, „motivációra”, „öntudatra” stb. történő utalás lehetősége. „És abban teljes egészében el kell ismerni Marx érdekeit, hogy képes volt a tudomány számára kidolgozni egy ilyen módszert.” (14. 16.)

A „szubjektum” és az „objektum” filozófiai fogalmának a gondolkodás szociológiai módszerével történő átalakítása itt abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi-gazdasági elemzésnél „szubjektumként” a társadalmi újratermelés rendszere szerepel, „objektumként” pedig bármilyen tárgy, amely hozzátartozik az adott rendszer „élet-tevékenységéhez”. A társadalmi újratermelés módja egyúttal szükségletek rendszere is, amelynek megfelelően végbemegy az objektumok „társadalmi” sajátosságokkal történő „felruházásának” folyamata.

A társadalmi újratermelés rendszerében egyes szükségletek a természet ember általi „átalakításának” folyamata, más szükségletek pedig az „ember ember által való átalakításának” folyamata eredményeképpen jönnek létre. (16. 97.) Az adott folyamatok összefonódnak és a társadalmi szükségletek rendszerének egészét alkotják, amely a természettel kölcsönhatásban működik. Fontos kiemelni a szükségletek szerepét, amelyek összekapcsolódnak az *ember ember által történő átalakításának* folyamatával, Ezek a folyamatok (tevékenység) lényegesek a társadalom és természet közötti kölcsönhatás jellegének megértésében. Az ember ember által történő átalakítása a társadalomra jellemző sok furcsaságra, a sokféle tevékenység „haszontalanságára”, azok „magasztos”, „nem alantas” jellegére ad magyarázatot.

Genezisüknél fogva a társadalmi szükségleteket *végző soron* a biológiai szükségletek határozzák meg. Az utóbbiak „mindenféle emberi lét” elsődleges előfeltételül szolgálnak. De maga a szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök termelése is szükségletté válik. Ahogyan Marx és Engels írja — „a kielégítés aktusa és a kielégítés már megszerzett eszköze új szükségletekhez vezetnek és az új szükségletek létrejötte elsődleges történelmi aktus”. (16. 92.)

Íly módon az új szükségletek ezelőtt *eszközként* most pedig *célként* szerepelnek. (*önálló jelentésre tesznek szert*), amelyeknek megfelelően a rendszer az objektummal való kölcsönhatását valósítja meg. Marx és Engels a történelmet, mint folyamatot ábrázolta, melynek során „egyfelől az adott nemzedék a már teljes egészében megváltoztatott körülmények között folytatja az öröklött tevékenységet, másfelől, — a teljes egészében megváltozott tevékenységgel átalakítja a régi körülményeket.” (16. 90.) Így módon, a tevékenység távlatai (célok) az előző tevékenység folyamán jöttek létre, amelyek már a létező szükségletek kielégítésének eszközöként szolgálnak. Az eszközök és a cél kölcsönhatásának ezen dialektikája megmagyarázza a szükségletek önállóságát és a jelen környezettől való viszonylagos függetlenségét. („a teljesen megváltoztatott körülmények között öröklött tevékenység.”)

Amikor Marx és Engels a társadalmat, mint a „kölcsönös tevékenység módját” ábrázolták, a következőket mondják: „És csak most jöttünk rá arra, hogy az ember „öntudattal” is rendelkezik”. (16. 93.) A marxizmus klasszikusai sohasem ellenezték a társadalmi jelenségek megközelítésének azt a módját, amikor az öntudatot és az „individuális tényezőket” (óhajokat, indokokat, célkitűzéseket) ábrázolják és veszik figyelembe.

A marxizmus korszakalkotó eszméje abban rejlik, hogy magát a tudatot csak a társadalmi-gyakorlati tevékenység konkrét történelmi megnyilvánulásaihoz való szoros kapcsolatban lehet megérteni és leírni. Ezért nem véletlen a marxizmusnak a társadalomról, mint társadalmi rendszerről alkotott azon álláspontja, amely a személyiség aktivitását, tevékeny voltát feltételezi. A személyiség aktivitásában a személyiség *tevé-*

kenységének jelentőségéről (valamint azokról a *gyakorlati viszonyokról*, amelyekben az a tevékenység végbemegy) alkotott elképzelés játszotta a fő szerepet.

Ennek megfelelően a marxista szociológiai elmélet különös jelentőséget tulajdonít a társadalmi magatartás olyan szabályozójának, mint a szükségletek. Az érték-képzetekre, és a szükségletekre egyaránt az aktivitás, a szubjektumnak a környezethez való aktív viszonya jellemző. A szükségletek azonban a társadalmi-gyakorlati tevékenység olyan értelemben vett közvetlen kifejezői, amelyek tartalma a gyakorlati viszonyokhoz tartozó külső feltételek objektivitásáról tanúskodik. Ugyanakkor az érték-képzetekben a tevékenység (annak feltételei és tárgya, a vele kapcsolatos érintkezési formák, stb.) közvetetten jut kifejezésre, a jelek és szimbólumok rendszerén keresztül, amelyeknek sajátos értelmük van és amelyek a társadalom és a személyiség szempontjából gyakran nem azonosak a körülmények reális jelentőségével.

A szükségletek tartalma, valamint az értékideálok közötti ellentmondás alapját nemcsak a társadalmi és osztályviszonyok képezik (mint ahogyan erre már korábban utaltunk,) hanem a személyes élettapasztalat és a nemzedékek tapasztalata között levő bonyolult kölcsönhatás, a jelenbeni, valamint a múltbeli tevékenység produktumaként létrejött jelentőség-rendszer is. Abból, hogy elismerjük a szükségletek tartalma, valamint az érték-képzetek azonosításának helytelen voltát, egy sor következtetést vonhatunk le, amelyek igen jelentősek az alkalmazott szociológiai kutatások gyakorlatában, az empirikus úton nyert szociológiai interpretációk értelmezésében.

Az ipari szociológia területén végzett kutatásokat illetően pl. az alábbi következtetést vonhatjuk le: az a tény, hogy az általunk rangsorolt értékek szubordinációjában a munka tartalma (munkabérhez, valamint a munkatevékenység más tényezőihez viszonyítva) előtérbe kerül, nem föltétlenül annak a jele, hogy a munka életszükségletté vált. Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ezzel kapcsolatban más következtetés is levonható. Általában a munkatevékenységgel való elégedettség szóban történő kifejezésének tényét hibás lenne azonosítani a dolgozó számára jelentős tényezővel, szükségleteivel.

Mint ahogyan pl. Odessza különböző ipari létesítményeiben végzett kutatások eredményeképpen ismeretessé vált, a különféle társadalmi-gazdasági és demográfiai csoporthoz tartozó dolgozók a tény-szituációt viszonylag magasra értékelhetik és a szükségletek fennállásakor megjavíthatják vagy megváltoztathatják a situációt. Ez a tényező igen jelentős a vezetés gyakorlatában: ílymódon ez vagy az a situáció jelentős lehet a szóban kifejezett, viszonylag magas fokú elégedettség szempontjából.

Több észrevételt kell tennünk az ipari szociológiában széles körben használatos, a „munkával való elégedettség” fogalma interpretációjával kapcsolatban is. A szóban kifejezett elégedettség, amelyet az empirikus szociológiai kutatások vizsgálnak, a szükségletek telítettségének nem a reális állapotát, hanem a dolgozó szükségletei konkrét körülmények között való telítettségének lehetőségéről alkotott elképzelését jellemzi. A szükségletek és az érték-képzetek közötti — lehetséges — különbségekből következik a munkaerő-vándorlás okai és motívumai azonosításának lehetetlensége is, valamint annak nehézsége, hogy a tényleges magatartásnak szóban kifejezett orientációjáról alkotott információ alapján előre meg lehessen jósolni a tényleges magatartást.

Az eddigiekből azonban nem következik, hogy az értékek és funkcionálásuk mechanizmusa tanulmányozásának ne lenne gyakorlati jelentősége. A probléma alapvető jelentősége abban van, hogy az emberek cselekedetei a szükségletek tartalma ellenére olyan érték-képzetek hatása alatt mennek végbe, amelyek nem felelnek meg szükségleteiknek. Az elsajátított értékek sajátos pontokként, fontos impulzusokként szolgálnak az új szükségletek kialakulásában, amelyek megfelelő feltételek mellett a te-

vékenység tényezőivé válnak — és ez a körülmény képezi mindenfajta nevelési folyamat alapját. Ezenkívül a szükségleteknek és értékeknek a szóbeli ráhatás, a különféle propaganda következtében végbemenő átalakulása a szükségletek és érdekek tevékenységi feltöltöttségének megerősítéséhez vezetnek. Ezért fontos tehát az érték keletkezésével és funkcionálásával kapcsolatos problémák tanulmányozása, az adott kategória sokoldalú elemzése.

Az „értékek” filozófiai szinten, a történelmi materializmus pozíciójából való elemzésének, a marxizmus általános szociológiája szempontjából történő értelmezésének rendkívül fontos módszertani jelentősége van. Helytelen lenne azonban az érték problémájának csak a szociológiai kutatás egyik szintjén való felvetése és megoldása jogosságának védelmezése. Csakis az „értéknek” minden egyes szinten való tanulmányozása teszi lehetővé, hogy kimutassuk e kategória tényleges gazdagságát és bonyolultságát, valamint az e téren szerzett ismereteknek a szocialista társadalom irányítása gyakorlatában való felhasználását.

IRODALOM

1. *A magatartás társadalmi szabályozásának pszichológiai problémái.* M., „Nauka”, 1976
2. *A tudat és irányítás a társadalmi folyamatokban.* „Voproszi filozófiai, 1968/5
3. T. Sibutani: *Társadalmi pszichológia,* M., „Progressz” 1969.
4. Marx—Engels: *Összes Művei* 23. kötet.
5. Lenin V. I.: *Összes Művei.* 20. kötet IV. kiadás.
6. V. N. Serdakov: *Axiológia és etika.* In: „A marxista etika aktuális problémái.” Gyűjtemény. Tbiliszi Állami Egyetem. 1967.
7. Kvacsahija: *Érték és célkitűzés.* A szociológusok találkozájának anyaga. „A személyiség érték orientációi és a tömegkommunikáció c. gyűjt. Kjaasiku 1967. Tartu: 1968.
8. Marx K. — Engels F: *Összes Művei* 3. kötet.
9. T. B. Lyubimova: *Az érték fogalma a polgári szociológiában.* Társadalmi kutatások. 5. kiadás. M. 1970.
10. V. V. Ivanov: *A szemiotika szerepe az ember és a kollektíva kibernetikai tanulmányozásában* In: „A tudományos tudás logikai struktúrája” „Nauka” 1965.
11. L. Sz. Vigotszkij: *A magasabb pszichikai funkciók fejlődése.* A Pedagógiai Tudományok Akadémiája: M. 1960.
12. V. E. Slyapentoh: *Az általános és individuális célfunkciók kölcsönhatásáról. Mennyiségi módszerek a szociális kutatásokban.* Az 1967. ápr. 17—20. között Szuhumiban tartott értekezlet anyagai. M. 1968.
13. V. E. Slyapentoh: *„A sajtó szociológiájának néhány metodológiai és metodikai problémája.* In „A sajtó szociológiájának problémái.” I. kiadás „Nauka” Szibériai részletének kiadásában. Novoszibirszk. 1969.
14. M. Mamardasvili: *Az öntudat elemzése Marx munkájában „A filozófia a kérdései”.* 1968/8.
15. *Az ember és munkája* M. „Miszlj.” 1967.
16. Marx és Engels a „Német ideológia” I. fejezetének új kiadása. Voproszi Filozófiái 1965. 10. sz.

A. I. UJOMOV

A TERNÁLIS LEÍRÁSI NYELV ALKALMAZÁSA AZ ÉRTÉKEK LOGIKÁJÁNAK KIÉPÍTÉSÉRE

A logika fejlődésének utóbbi tíz évét olyan területekre való behatolása fémjelezte, amelyek számára korábban teljesen elérhetetlenek voltak. S itt mindenekelőtt az erkölcs területét kell megemlíteni. Az erkölcs nem konstatálja ezt vagy azt a tény, hanem értékeli azokat. Az erkölcsi tételek nem leíró, hanem normatív jellegűek. Ezzel kapcsolatosak az igaz és hamis gnoszeológiai kategóriákon alapuló logikai elméletek elterjedésének nehézségei az erkölcs területén.

Egyes szerzők az említett nehézséget leküzdhetetlennek vélik, s ezért az értékek logikai rendszerét is megvalósíthatatlannak tartják. Ettől függetlenül az értékek logikájának számtalan variánsa létezik [1], [2], [3], [4].

E variánsok kidolgozásánál rendszerint nem az igaz és hamis kategóriájának a kötelesség szférájára való kiterjesztéséről van szó, hanem e kategóriáknak analógonjaikkal, például a pozitív és negatív erkölcsi értékekkel való helyettesítéséről. Ezért a normatív logika szerkezetei nem a már meglevő logikai elméletek, például a kijelentés- vagy a predikátumkalkulus speciális eseteként, hanem inkább analógonjaként jönnek létre. Igen fontos a felhasználandó analógiák jellegét érintő kérdés. Az analogikus következtetések különböző formáinak sokasága létezik [6], s ezek mindegyike kapcsolatban állhat az értékek logikájának meghatározott típusával.

Azonban az igaz-hamis kategóriáján alapuló kétértékű logika egyik vagy másik konkrét rendszerével való analógia nem egyedüli módja az értékek logikája kiépítésének. Érdekes lehet annak vizsgálata, lehetsége-e az algebrahoz hasonló formális apparátusokban interpretálni az értékek logikáját függetlenül attól, hogy milyen interpretációja lehetséges ezen formális apparátusnak az igaz-hamis szembeállításán alapuló logikák területén. Így a normatív tételek bivalens jellemzésének problémája kiküszöbölődik, mivel a formális apparátus interpretációjában az igaz-hamis semmilyen előnnyel nem rendelkezik a normatív kijelentésekben kifejeződő értékek vonatkozásában. Ebben az esetben az analogikus következtetések iránya is megváltozhat: nem az értékek logikája épül fel a szokásos kétértékű logikák valamely változatának analógiájára, hanem ellenkezőleg a kétértékű logika új variánsát lehet kiépíteni az értékek logikája egyik vagy másik rendszerének analógiájára.

Vizsgáljuk meg azon formális apparátus értékek logikájában való interpretációjának kérdését, amely rendszerelméleti kutatások feladataira fogalmazódott meg [7]. Mivel ez az apparátus három kategória — dolog, tulajdonság, viszony — alapvető sajátságait rögzíti, amelyek segítségével a valóság meghatározott oldalát eléggé teljesen ábrázolhatjuk, ezt az apparátust a kényelmesség kedvéért feltételelesen a *ternális leírás nyelvének* (T. L. NY.) nevezhetjük.

E nyelv ábécéje három alapvető szimbólumot tartalmaz:

t — egy meghatározott állandó dolog (az angol határozott névelő első betűje);

- t' — bármely, t -től különböző dolog;
 a — általában bármilyen dolog (az angol határozatlan névelő első betűje).

A bennünket érdeklő esetekben ezeket a szimbólumokat az etikai kategóriákra vonatkoztatva a következőképpen lehet interpretálni:

- t — jelenti a pozitív, jó dolgot (tényt, eseményt, cselekvést, cselekedetet stb.
 — ezek mind dolgok);
 t' — bármely nem jó dolgot, s ezzel együtt definíciónk szerint a rossz dolgot is;
 a — bármilyen dolgot, amely ilyen vagy olyan értékelést nyerhet.

Ellenvetésként felhozható, hogy ebben az interpretációban nem vesszünk tekintetbe az olyan dolgok létezését, amelyeket sem pozitívan, sem negatívan nem lehet értékelni. Ez az absztrakció mégis teljesen jogos, mivel valamely dolog értékelés szempontjából közömbös jellege mindig viszonylagos, s csupán gyakorlatunk hiányosságáról tanúskodik. Gyakorlatunk továbbfejlődésével azonban azok a dolgok, amelyeket korábban sem pozitívan, sem negatívan nem lehetett értékelni, értékre tesznek szert. Így például a Hold felszíne sokáig közömbös volt az emberiség számára. Napjainkban viszont az űrhajók kényelmes leszállása szempontjából teljesen meghatározott értékre tesz szert. Ugyanígy teljesen lehetséges, hogy a genetika számos problémája, amelyektől a 'jó' és a 'rossz' értékek elválaszthatatlanok, az elemek — értékelés szempontjából közömbös — Mengyelejev-féle rendszerének sajátosságaival függnek össze.

A kötelező, tiltott és megengedett kategóriáján alapuló deontikus logika terminusaiban másfajta interpretáció adható meg. Itt azonban nyomban azokkal az ismert nehézségekkel találjuk magunkat szemben, melyek nem a mi rendszerünk specifikumával, hanem általában e logika specifikumával kapcsolatosak. Miként azt *Z. Ziembra* is megjegyzi: „A deontikus logika gyenge oldala az interpretáció. Az egyik ilyen, nehézséget támasztó probléma a normatív kijelentések formalizációja, vagyis azon kijelentéseké, amelyek tiltást és engedélyt kifejező bizonyos kötelezettségeket állítanak. Kétkedést vált ki az a kérdés is, hogy a deontikus kijelentések azt állítják-e, a cselekedetek kötelezőek (megengedettek, tiltottak), vagy pedig azt, a dolgok állapota kötelező (megengedett, tiltott). Ennek megfelelően arról vitáznak, hogy a deontikus állandók a nominális vagy a propozicionális argumentumoktól származó funktorok-e.” [3. 5. old.]

A *Z. Ziembra* által említett deontikus logika három interpretációja közül az első számunkra nem felel meg, mivel nem ad lehetőséget a magasabb rendű szerkezetekre való átmenethez. Jobban megfelel a deontikus kijelentések azon interpretációja, amely szerint ezek a dolgok állapotát rögzítik. Ugyanakkor magát a deontikus értéket is a dolgok bizonyos állapotának elemeként fogjuk vizsgálni. Erről konkrétabban a továbbiakban lesz szó.

Íly módon a deontikus interpretációban t alatt a dolgok kötelező állapotát fogjuk érteni, t' alatt a nem kötelező, hanem például a közömbös, megengedett vagy tiltott állapotot; a pedig bármilyen ismeretlen állapotot fog jelenteni.

A t , t' és az a halmazon a műveletek három osztályát vezetjük be. Az első osztályhoz a reisztikus, az attributív és a relációs szintézis tartozik. A *reisztikus szintézis* két dolgot egy új dologban egyesít. Ez persze tisztán gondolati művelet, amely semmiféle fizikai folyamatot nem von maga után. A reisztikus szintézis eredménye az adott művelettel egyesített objektumok szimbólumainak egymásutáni leírásában fejeződik ki, például tt , tt' , at stb.

Az *attributív szintézis* két dolog olyan egyesítését jelenti, amelynél az egyik dolgot

a másik tulajdonságaként vizsgáljuk. A mi esetünkben világosan kitetszik, hogy a jó és a rossz nemcsak önálló dologként léphet fel, hanem más dolgokra vonatkozó tulajdonságként is.

Deontikus interpretációban a deontikus funktorok ilyen attributív szerepe az alapvető. Attributív szintézis esetén a tulajdonság jelét a dolog jelét tartalmazó zárójeltől jobbra írjuk; például $(t)a$; $(a)t'$; $(t)t'$.

A *relációs szintézis* azt jelenti, hogy egy dolgot egy másik dologban fennálló viszonyként vizsgáljuk. A jónak és a rossznak a viszonyok meghatározott típusakénti értelmezése ugyanolyan természetes, mint meghatározott tulajdonságként való felfogásuk. Ugyanez vonatkozik a kötelezettségre is. Emellett figyelembe kell venni, hogy a jó viszonya megállapítható, általában szólva, a rossz dologban, és fordítva. Mutatis mutandis ugyanez vonatkozik a deontikus interpretációra is. A relációjelet azon dolog jelét tartalmazó zárójeltől balra írjuk, amelyben ezt vagy azt a viszonyt megállapítjuk. Így módon a relációs szintézis eredményét olyan formulák alakjában írjuk fel, mint például a következők: $t(a)$; $t'(a)$; $t(t')$ stb.

A szintetikus műveletekkel ellentétesek az analitikus műveletek, vagyis a reisztikus, az attributív és a relációs analízis.

A *reisztikus analízis* során egy dolgot két dolog kombinációjának formájában fejezzük ki. Ezt a műveletet felosztásnak is nevezhetjük. Az *attributív analízis* a dolognak más, tulajdonsággal felruházott dologként való bemutatását jelenti, s ennek megfelelően a *relációs analízis* műveletét pedig úgy lehet definiálni, mint a dolog bemutatását belső viszonyainak megállapításán keresztül. A reisztikus analízis esetünkben az értékelendő dolog strukturális elemeinek kiemelését jelenti. Az attributív analízis a vizsgált értéknek mint tulajdonságnak, a relációs analízis pedig azen értéknek mint viszonynak a kiemelését jelenti.

Az *absztrakció művelete* ennek megfelelően a dolgok, tulajdonságok és a viszonyok egymástól való elkülönítését jelenti. Attól függően, hogy mit mitől választunk el, az absztrakció különféle típusai különböztethetők meg. Cikkünkben az absztrakció különböző típusaival részletesebben nem foglalkozunk, csak azt említjük meg, hogy az absztrakció eredménye minden esetben valamilyen dolog.

Azt, amivel a művelet előtt és után rendelkezünk a $\rightarrow$ szimbólummal különítjük el egymástól. Azt a viszonyt pedig, amit ez a szimbólum kifejez, gyenge implikációnak fogjuk nevezni. Az erős implikációtól eltérően itt feltételezzük, hogy a művelet eredményeképpen nem veszítjük el azt, amivel a művelet előtt rendelkezünk.

A gyenge implikáció kalkulusának kidolgozása céljából az egyes műveletekre vonatkozóan általános és specifikus axiómákat adunk meg. *Általános axiómaként* a következő tétel lép fel:

$$t \rightarrow \cdot \rightarrow t' \quad (O_1)$$

Ez azt jelenti, ha rendelkezünk egy meghatározott, rögzített t dologgal, akkor ezzel együtt rendelkezünk még egy olyan, ettől eltérő valamivel is, mint például ennek a dolognak egy része vagy oldala, amit természetesen nem lehet magával a t dologgal azonosítani.

Az O_1 interpretációja az *értékek logikájában* nagyon fontos. Itt ugyanis ez az axióma azt jelenti, ha egy bizonyos t -jával rendelkezünk, akkor van egy olyan valami is, ami a jótól különbözik, vagyis van valami rossz is. Vegyük tekintetbe, hogy a $t' \rightarrow \cdot \rightarrow t$ fordított tétel a gyenge implikációra épülő kalkulusban nem áll fenn. Ez azt jelenti, ha rendelkezünk egy, a t -től, például egy gépkocsitól, különböző dologgal, akkor ebből nem következik, hogy magával a t dologgal, tehát a gépkocsival is rendelkezünk. Interpretációnk szerint tehát ha egy bizonyos, a jótól különböző dologgal

rendelkezőnk, akkor ez még korántsem jelenti azt, hogy egyúttal az már jó is. Így módon a jó és a rossz közötti viszony elvi asszimetriája áll fenn. Ez teljes egészében meg-
egyezik azzal a gyakorlattal, amellyel az emberiségnek egész történelme folyamán dol-
ga volt. Ha ez nem így volna, akkor a rosszal folytatott harcnak semmi értelme sem
lenne.

Ettől függetlenül azok a viták, amelyeket az etikával foglalkozó szakemberekkel
— többek közt a budapesti egyetemen is — folytattunk, arról tanúskodnak, hogy
még távolról sem mindenki ért egyet a jó és a rossz közötti elvi asszimetria eszméjével.
Olyan vélemények láttak napvilágot, miszerint minden rossz végső soron jóhoz vezet,
minden rosszban fellelhető a jó valamilyen mozzanata, s ezért a $t \rightarrow \cdot \rightarrow t'$ axióma mel-
lett az etikában el kellene fogadni a vele ellentétes $t' \rightarrow \cdot \rightarrow t$ axiómát is. Úgy véljük, az
utóbbi axióma megcáfolására elegendő egyetlen példa is. Jelen esetben ilyen példaként
az élőlények pusztulását hozhatjuk fel. Ebben az esetben a rossz nem szül jót. Igaz,
azt lehet mondani, hogy bizonyos értelemben itt is születik jó, mivel a rossz emberek
is meghalnak. Azonban mindig lehet a példát úgy módosítani, hogy kizárja az ehhez
hasonló ellenvetéseket. Megjegyezzük, az ajánlott formalizáció pozitív jelentősége
legalábbis abban található, hogy a keretein belül felmerülő kérdések tanulmányozá-
sának szükségességét vonja maga után.

Vizsgáljuk meg a bevezetett axióma *deontikus interpretációját*. Első látásra úgy
tűnhet, hogy ez abszurditáshoz vezet. Ha van kötelező, akkor ebből nem jöhet létre
nem kötelező. Ugyanakkor a dolgok bármely kötelező állapotában van nem kötelező,
hanem mondjuk, csupán megengedett, esetleg közömbös mozzanat is. Tegyük fel,
hogy arról van szó, hogy dolgozni szükségserű. Ám az, hogy ki milyen munkát vá-
laszt, csupán az egyéntől, az egyén elhatározásától függ. S így van ez minden szituá-
cióban. Az említett állítás nagy jelentőségű a deontikus kijelentések értelmének meg-
világítása szempontjából; ennek ellenére a deontikus logika szokásos rendszereiben
ez nem tükröződik vissza.

Kissé leegyszerűsítve a [7] cikkben adott felépítést, az *attributív analízis axiómá-
jaként* a következő tételeket vesszük fel:

$$\begin{array}{ll} Bb_1 &) \quad t \rightarrow \cdot \rightarrow (t)t \\ Bb_2 &) \quad a \rightarrow \cdot \rightarrow (t')t'. \end{array}$$

Az első tétel *etikai interpretációjában* azt jelenti, ha jóval rendelkezünk, akkor ez
olyan jó, amely a jó tulajdonsággal rendelkezik. Ez a tétel triviális, ezért teljesíthető-
sége esetünkben nem igényel bizonyítást.

Más jellegű azonban a Bb_2 tétel. Ezt a tételt az O_1 segítségével értelmezhetjük.
Bármilyen dolog, legyen az maga a jó is, magában rejtí a rossz mozzanatát is. S ez a
rossz a Bb_2 szerint mint rossz értékelendő.

A Bb_1 tétel *deontikus interpretációjában* azt jelenti, ha valami kötelezővel rendel-
kezőnk, akkor az olyan kötelező, amely a 'kötelezőség' tulajdonságával rendelkezik.
Ami a másik axiómát illeti, a dolgok bármely állapotában van valami nem-kötelező,
ami természetesen a 'nem-kötelezőség' tulajdonságával rendelkezik. Ennek az axió-
mának az értelmét is az O_1 axióma értelméhez hasonlóan tárhatjuk fel.

A *relációs analízis axiómáiként* a következő tételek fognak szolgálni:

$$\begin{array}{ll} Bc_1 & a \rightarrow \cdot \rightarrow t'(t') \\ Bc_2 & t \rightarrow \cdot \rightarrow t(t) \\ Bc_3 & t \rightarrow \cdot \rightarrow t(t') \\ Bc_4 & t \rightarrow \cdot \rightarrow t'(t) \end{array}$$

Az utolsó három axióma *etikai interpretációjában* azt jelenti, hogy a jót egyszerre

háromféleképpen értelmezhetjük. Mindenekelőtt ez — viszony önmagában. Azok a viszonyok például, amelyek a háromszögben léteznek, azonosak magával a háromszöggel. Azok a viszonyok, amelyek egy számsorban állnak fenn, magával a számsorral azonosak. Ugyanígy a jó viszonya magával a jóval azonos (Bc_2). Ugyanakkor ez a viszony egy szélesebb közegben is létezik, amelyet már nem lehet a jóval azonosítani. Ekkor a Bc_3 áll fenn. Ezenkívül a jót olyan dologként is vizsgálhatjuk, amelyben nem minden viszony jó. Más viszonyok is találhatók, amelyeket a Bc_4 axióma fejez ki. Bármilyen viszonnal rendelkezünk is, minden körülmények között lesz abban némi rossz, s némi olyan viszony is, amelyet nem lehet jónak nevezni. Ez lehet a Bc_1 axióma interpretációja.

A *deontikus interpretáció* hasonló módon történik. A kötelezőt úgy lehet feltüntetni, mint a 'kötelezőség' viszonyát a dolog kötelező állapotai között (Bc_2). Ugyanakkor a 'kötelezőség' úgy is értelmezhető, mint a nem-kötelező állapotok közötti viszony (Bc_3). A kötelező állapotok között olyan viszonyok is fennállhatnak, amelyek önmagukban nem kötelezőek (Bc_4). Ami a Bc_1 axiómát illeti, az adott interpretációban azt a kétségtelen tényt fejezi ki, hogy bármely szituációban a dolgok nem-kötelező állapotai között nem-kötelező viszonyok állnak fenn.

Most pedig fogalmazzuk meg a következtetési szabályokat. Ezek alapján véve megegyeznek a [7]-ben megfogalmazottakkal. Néhány megnevezést azonban helyesbítünk és új szabállyal egészítjük ki az ottaniakat.

R_1 . *A tranzitivitás szabálya*

Ha egy implikáció konzekvense (vagyis az a része, amely a $\rightarrow$ jeltől jobbra helyezkedik el) megegyezik egy másik implikáció antecedensével, akkor az első implikáció konzekvense helyébe a másik implikáció konzekvensét tehetjük.

R_{2ded} . *Az antecedensek deduktív szabálya*

Ha az implikáció antecedensében előfordul az a jel, akkor ebből az implikációból két továbbit nyerhetünk, amelyek előtagjában az a helyett a t , illetve a t' jel szerepel.

R_{2ind} . *Az antecedensek induktív szabálya*

Ha két implikáció antecedense csak abban különbözik egymástól, hogy ahol az egyik implikációban a t szimbólum áll, ott a másikban a t' szimbólum található, illetve fordítva, akkor ezeket az implikációkat egy harmadikkal helyettesíthetjük, amelyben az előbbi szimbólumok helyén az a szimbólum áll.

R_3 . *Az implikáció képzési szabálya*

Ha a t , t' vagy az a jel bármelyike egy implikációjelet nem tartalmazó helyesen szerkesztett jelkomplexumban előfordul, akkor képezhetünk egy olyan implikációt, amelynek antecedense megegyezik ezzel a jelkomplexummal, konzekvense pedig bármely hozzá tartozó szimbólummal.

R_4 . A konzekvenszek szintézisének szabálya

Ha két implikációnak ugyanaz az antecedense, akkor képezhető egy harmadik implikáció ugyanazon antecedenssel és konzekvenssel, mint amelyek az előbbi két implikáció reisztikus szintézisét alkotják.

R_5 . A helyettesítés szabálya a konzekvensben

A konzekvensben levő t és t' szimbólumot helyettesíthetjük az a szimbólummal.

*

Az így módon bevezetett szabályok segítségével könnyen bebizonyíthatók az alábbi általános jellegű teoreémák. Szögletes zárójelben a felhasznált szabályok, a kerek zárójelben pedig azok az axiómák és teoreémák találhatók, amelyekre ezeket a szabályokat alkalmaztuk.

TO_1	$t \rightarrow t$	$[R_3]$
TO_2	$t' \rightarrow t'$	$[R_3]$
TO_3	$a \rightarrow a$	$[R_3]$
TO_4	$a \rightarrow t'$	$[R_{2ind}(O_1, TO_2)]$
TO_5	$t \rightarrow a$	$[R_{2ded}(TO_3)]$
TO_6	$t' \rightarrow a$	$[R_{2ded}(TO_3)]$

Ezeknek a teoreémáknak az interpretációja az előzőekben mondottak alapján a mi területünkön nem okoz semmiféle nehézséget. A TO_4 teoreéma az O_1 által kifejezett állítás gyengített alakját képezi.

A reisztikus szintézis teoreémái a következő alakokat veszik fel:

TAA_1	$tt \rightarrow t$	$[R_3]$
TAA_2	$t't \rightarrow t$	$[R_3]$
TAA_3	$t't \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAA_4	$at \rightarrow t$	$[R_3]$
TAA_5	$at \rightarrow a$	$[R_3]$
TAA_6	$tt' \rightarrow t$	$[R_3]$
TAA_7	$tt' \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAA_8	$t't \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAA_9	$at' \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAA_{10}	$at' \rightarrow a$	$[R_3]$
TAA_{11}	$ta \rightarrow t$	$[R_3]$
TAA_{12}	$ta \rightarrow a$	$[R_3]$
TAA_{13}	$t'a \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAA_{14}	$t'a \rightarrow a$	$[R_3]$
TAA_{15}	$aa \rightarrow a$	$[R_3]$
TAA_{16}	$tt \rightarrow t'$	$[R_1(TAA_1, O_1)]$
TAA_{17}	$tt \rightarrow a$	$[R_1(TAA_{16}, TO_6)] [R_2(TAA_2, TO_5)]$
TAA_{18}	$t't \rightarrow a$	$[R_1(TAA_9, TO_6)] [R_1(TAA_2, TO_5)]$
TAA_{19}	$at \rightarrow t'$	$[R_1(TAA_4, O_1)]$
TAA_{20}	$tt' \rightarrow a$	$[R_1(TAA_7, TO_5)] [R_2(TAA_6, TO_5)]$

TAa_{21}	$t't - \cdot \rightarrow a$	$[R_1(TAa_8, TO_6)]$
TAa_{22}	$ta - \cdot \rightarrow t'$	$[R_1(TAa_{11}, O_1)]$
TAa_{23}	$aa - \cdot \rightarrow t'$	$[R_{2ind}(TAa_{13}, TAa_{22})]$
		$[R_{2ind}(TAa_{19}, TAa_9)]$

Az ily módon kapott teoreák egy része az általunk tanulmányozott területen triviálisnak tűnik. Azonban némelyik interpretációja ellentmondásokat szülhet. Ez többek közt a TAa_2 -re és a TAa_3 -ra vonatkozik. Jó marad-e a jó abban az esetben, ha rosszal kapcsolódik össze, és fordítva, rossz marad-e a rossz a jóval való kombinációjában? Itt figyelembe kell venni, hogy a reisztikus szintézis a dolgoknak tudatunkban történő egyesítését jelenti, ezért az objektumok mindegyike megőrzi önállóságát.

Az *attributív szintézis teoreái* analogikus jellegűek és ugyanazon a módon bizonyíthatók be.

TAb_1	$(t)t - \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAb_2	$(t')t - \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAb_3	$(t')t - \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAb_4	$(a)t - \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAb_5	$(a)t - \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAb_6	$(t)t' - \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAb_7	$(t)t' - \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAb_8	$(t')t' - \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAb_9	$(a)t' - \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAb_{10}	$(a)t' - \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAb_{11}	$(t)a - \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAb_{12}	$(t)a - \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAb_{13}	$(t')a - \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAb_{14}	$(t')a - \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAb_{15}	$(a)a - \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAb_{16}	$(t)t - \cdot \rightarrow t'$	$[R_1(TAa_1, O_1)]$
TAb_{17}	$(t)t - \cdot \rightarrow a$	$[R_1(TAa_{16}, TO_6)]$
		$[R_1(TAa_1, TO_5)]$
TAb_{18}	$(t')t - \cdot \rightarrow a$	$[R_1(TAa_9, TO_6)]$
		$[R_1(TAa_2, TO_5)]$
TAb_{19}	$(a)t - \cdot \rightarrow t'$	$[R_1(TAa_4, O_1)]$
TAb_{20}	$(t)t' - \cdot \rightarrow a$	$[R_1(TAa_7, TO_5)]$
		$[R_2(TAa_8, TO_5)]$
TAb_{21}	$(t')t - \cdot \rightarrow a$	$[R_1(TAa_8, TO_6)]$
TAb_{22}	$(t)a - \cdot \rightarrow t'$	$[R_1(TAa_{11}, O_1)]$
TAb_{23}	$(a)a - \cdot \rightarrow t'$	$[R_{2ind}(TAa_{13}, TAa_{22})]$
		$[R_{2ind}(TAa_{19}, TAa_9)]$

A kapott összefüggések interpretációja nem látszik olyan könnyűnek, mint a reisztikus szintézis esetében. Mindenekelőtt azok a teoreák keltenek figyelmet, amelyek úgy tűnnek, mintha paradox-jellegűek lennének. Ilyenek például a TAb_2 , TAb_3 és más teoreák.

Etikai interpretációban ezeknek a teoreáknak az antecedenzában a jó felírása a rossz tulajdonságaként szerepel. Ez nem felel meg intuitív elképzeléseinknek, mert ha ez ténylegesen így lenne, akkor eltűnne a jó és a rossz közötti különbség. Teoreáink azonban nem állítják az attributív szintézis antecedenzában kifejezetten reális lehetőségét. E teoreák értelme abban rejlik, hogy még ha ilyen szintézis meg is történne, a jó akkor is jó, a rossz pedig rossz maradna. Azért, hogy e teoreákat jobban megértsük, felhasználjuk a kijelentéskalkulusban értelmezett közönséges materiális

implikációval való analógiát. Itt azonban az implikáció igazsága egyáltalán nem tételezi fel az antecedens igazságát.

A fenti megfontolások érthetővé teszik a TAb_4 -et interpretációnkban, ami az előző teoreémák gyengített alakja, továbbá a TAb_6 -ot és a TAb_7 -et is.

Néhány megjegyzést kell fűznünk a TAb_{16} , TAb_{19} , TAb_{22} és a TAb_{23} teoreémákhoz. A rossznak a konzekvensben való megjelenése azt jelenti, hogy az attributív szintézis e teoreémák antecedenseiben rögzített variánsainak létezése nem képes megakadályozni a rosszat. Azonban nem állítjuk, hogy ilyen szintézis lehetséges.

Vizsgáljuk meg azokat a problémákat, amelyek az attributív szintézis teoreémáinak *deontikus interpretációjával* kapcsolatosak. A TAb_2 és a TAb_3 teoreémák az etikai interpretációhoz hasonlóan itt is paradox jellegűek. Nyilvánvaló, hogy a nem-kötelező szituációk nem rendelkezhetnek a 'kötelezőség' tulajdonságával. Az ilyen szintézisek megvalósíthatatlanok, s következésképpen az ilyen implikációk antecedensei hamisak, ami azonban nem áll ellentétben az implikáció egészének igazságával.

A TAb_4 teoreéma azt jelenti, hogy ha valamely ismeretlen deontikus értékű szituációhoz hozzárendeljük a 'kötelezőség' tulajdonságát, akkor kötelező szituációt kapunk. A TAb_6 és a TAb_7 teoreémák antecedensét illetően nyilvánvalóan ugyanazt kell megállapítanunk, amit fentebb a TAb_2 és a TAb_3 teoreémákkal kapcsolatban már megállapítottunk.

Az etikai interpretációhoz hasonlóan a TAb_{16} , TAb_{19} és a TAb_{22} teoreémák antecedenseiben rögzített feltételek nem elegendőek ahhoz, hogy a nem-kötelező szituációkat kizárhassuk.

A *relációs szintézis teoreémái* formailag analógok az attributív szintézis teoreémáival. Interpretációjuk azonban lényegesen különbözik a korábban bevezetett teoreémák interpretációjától. A relációs szintézis teoreémáinak jelölésére a TAc indexet fogjuk használni.

TAc_1	$t(t)$	$- \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAc_2	$t(t')$	$- \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAc_3	$t(t')$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAc_4	$t(a)$	$- \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAc_5	$t(a)$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAc_6	$t'(t)$	$- \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAc_7	$t'(t)$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAc_8	$t'(t')$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAc_9	$t'(a)$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAc_{10}	$t'(a)$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAc_{11}	$a(t)$	$- \cdot \rightarrow t$	$[R_3]$
TAc_{12}	$a(t)$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAc_{13}	$a(t')$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_3]$
TAc_{14}	$a(t')$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAc_{15}	$a(a)$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_3]$
TAc_{16}	$t(t)$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_1 (TAa_1, O_1)]$
TAc_{17}	$t(t)$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_1 (TAa_{16}, TO_6)] [R_1 (TAa_1, TO_5)]$
TAc_{18}	$t(t')$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_1 (TAa_9, TO_6)] [R_1 (TAa_2, TO_5)]$
TAc_{19}	$t(a)$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_1 (TAa_4, O_1)]$
TAc_{20}	$t'(t)$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_1 (TAa_7, TO_5)] [R_1 (TAa_6, TO_5)]$
TAc_{21}	$t'(t')$	$- \cdot \rightarrow a$	$[R_1 (TAa_8, TO_6)]$
TAc_{22}	$a(t)$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_1 (TAa_{11}, O_1)]$
TAc_{23}	$a(a)$	$- \cdot \rightarrow t'$	$[R_{2ind} (TAa_{13}, TAa_{22})]$ $[R_{2ind} (TAa_{19}, TAa_9)]$

Valamennyi bevezetett teoremban az antecedens — az attributív szintézis teoremainak antecedenseitől eltérően — a valóságban realizálható. A másik igen lényeges eltérés a következő: az attributív szintézis az objektumot nem változtatja meg, hanem csupán fogalmának egy másik alakjáról van szó. Ami viszont a relációs szintézist illeti, figyelembe kell venni, hogy az objektumok közötti viszony létrejötté egy új objektumot eredményez [8]. Ugyanakkor a gyenge implikáció jelentése következtében teoremaink jobb oldalán rögzítjük mindazt, ami a szintézis művelete előtt megvolt. Így módon a relációs szintézis valamennyi teorema lehetővé teszi, hogy így vagy úgy esetleg mindkétféleképpen értelmezzük. Vizsgáljuk meg például a Tac_2 teoremat. A teorema antecedensében zárójelben a t viszony és a t' dolog jele található. A jobb oldalon pedig a t szimbólum áll. Ezt kétféleképpen lehet értelmezni — egyrészt mint a t viszonynak t dologként való felfogását, másrészt pedig a t' dolognak a benne kialakult t viszony következtében t dologgá való átváltozását.

Etikai interpretációban az első értelmezés azt jelenti, hogy a jó viszonya maga a jó. A második értelmezés viszont úgy adható vissza, hogy az a dolog, amely nem jó a benne kialakult t viszony következtében átalakul jóvá. Következésképpen, amint Helvetius is mondta; az egyes ember becsvágyát a társadalom szolgálatába lehet állítani [9].

A TAC_7 teorema ennek a fordítottját rögzíti. E teorema által feltételezett lehetőségek közül interpretációnkban az egyik lehetséges értelmezés a jónak rosszá való átváltozása a t' viszony létrejöttének eredményeként. Az emberiség története az állam kialakulásától kezdve vagy még korábtól fogva sajnos tele van ilyen példákkal.

A nyert formulák említett értelmezései nem kötelező érvényűek abban az értelemben, hogy nem ezek az egyedül lehetséges értelmezések. Ezen eredmények jelentősége a bennünket érdeklő interpretáció szempontjából abban rejlik, hogy feltárják azokat a formális lehetséges viszonylatokat, amelyeket különbözőképpen lehet értelmezni az egyik vagy másik esetben.

Az etikai interpretációról mondottak mutatis mutandis ezen viszonylatok *deontikus interpretációjára* is vonatkoznak. E téren érdekes teoremaként a TAC_2 és a TAC_3 teoremat említjük meg. A 'kötelezőség' viszonya, amely nem kötelező állapotok között áll fenn, nem tekinthető paradoxonnak. Az ember nem köteles villamosra szállni, s nem köteles jegyet váltani. De ha már egyszer felszállt a villamosra, és ha valamilyen különleges jogcíme nincsen, ami a fizetség alól mentesítené, akkor fizetnie kell. A most vizsgált antecedens léte azt jelenti, hogy egyfelől fennáll a 'kötelezőség' [TAC_2], s másfelől valami olyasmi, ami nem kötelező [TAC_3].

Más oldalról a kötelező állapotok között még nem-kötelező viszony is fennállhat, ami a TAC_6 és a TAC_7 teoremainak antecedensében fejeződik ki. Ha például egyszerre ketten fuldokolnak a vízben, akkor mindenki köteles mindkettőt megmenteni, de az hogy ezt milyen sorrendben teszi, nem tartozik a 'kötelezőség' szférájába.

Különös figyelmet kell fordítani a TAC_{16} teorema. A kötelező állapotok között fennálló kötelező viszony némi szabadság létét is jelenti. Ez a szabadság egyaránt tarthat a viszonyhoz is és a szubsztrátumhoz is. Tegyük fel például, hogy tanulni kötelező, mégpedig előbb az első osztályban, majd a másodikban stb., nem pedig úgy, kezdjük a harmadik osztályban, azután átmegyünk a másodikba, majd az első osztályba. Azonban nem kötelező az *adott* iskola *adott* osztályában tanulni, vagy éppenséggel nem kötelező átmenni minden évben a következő osztályba stb.

Elismerjük, hogy ezen lehet vitatkozni, de éppen ez képezi e kidolgozásban levő formális apparátus pozitív mozzanatát, melynek keretében ezek a problémák felvetődnek. Mellesleg megjegyezzük, miként bármely más axiómarendszer esetén is, a teorema elvetése maga után vonja azon axióma elvetését is, amelyből a teoremat levezetjük.

Vizsgáljuk meg az analitikus műveletek teoremaíát. Először a *reisztikus analízis teoremaíát* tekintjük át, melyeket a T_{Ba} szimbólummal fogunk jelölni:

TBa ₁	t	$- \cdot \rightarrow$	tt	$[R_4 (TO_1, TO_1)]$
TBa ₂	t	$- \cdot \rightarrow$	tt'	$[R_4 (TO_1, O_1)]$
TBa ₃	t	$- \cdot \rightarrow$	ta	$[R_4 (TO_1, TO_5)]$
TBa ₄	t	$- \cdot \rightarrow$	$t't$	$[R_4 (O_1, TO_1)]$
TBa ₅	t	$- \cdot \rightarrow$	$t't'$	$[R_4 (O_1, O_1)]$
TBa ₆	t	$- \cdot \rightarrow$	$t'a$	$[R_4 (O_1, TO_3)]$
TBa ₇	t	$- \cdot \rightarrow$	at	$[R_4 (TO_5, TO_1)]$
TBa ₈	t	$- \cdot \rightarrow$	at'	$[R_4 (TO_3, O_1)]$
TBa ₉	t	$- \cdot \rightarrow$	aa	$[R_4 (TO_5, TO_5)]$
TBa ₁₀	t'	$- \cdot \rightarrow$	$t't'$	$[R_4 (TO_2, TO_2)]$
TBa ₁₁	t'	$- \cdot \rightarrow$	$t'a$	$[R_4 (TO_2, TO_6)]$
TBa ₁₂	t'	$- \cdot \rightarrow$	at'	$[R_4 (TO_6, TO_2)]$
TBa ₁₃	t'	$- \cdot \rightarrow$	aa	$[R_4 (TO_6, TO_6)]$
TBa ₁₄	a	$- \cdot \rightarrow$	$t't'$	$[R_4 (TO_4, TO_4)]$
TBa ₁₅	a	$- \cdot \rightarrow$	$t'a$	$[R_4 (TO_4, TO_3)]$
TBa ₁₆	a	$- \cdot \rightarrow$	at'	$[R_4 (TO_3, TO_4)]$
TBa ₁₇	a	$- \cdot \rightarrow$	aa	$[R_4 (TO_3, TO_3)]$

Vizsgáljuk meg a kapott teoremaíák interpretációját az általunk tanulmányozott területekre vonatkozóan. *Etikai interpretációban* a T_{Ba₂} teorema azt jelenti, hogy a jót feloszthatjuk két jóra. Abszolút elementáris jó nem létezik. A következő teorema még ennél is érdekesebb. Ez a teorema ugyanis azt jelenti, ha létezik a jó, akkor ezzel együtt létezik a jónak a rosszal való valamilyen kombinációja is. Másképpen kifejezve, *Platontól* eltérően azt állítjuk, hogy az abszolút jó nem létezik. A következő teorema az előző teorema gyengített változata. A T_{Ba₅} teorema látszólag valami paradoxálist állít: a jó két rossz összességének tekinthető. Figyelembe kell venni azonban, hogy ez a felfogás nem teljes; ha létezik a jó mint két rossz összessége, ez még korántsem jelenti azt, hogy a jóban nincs ezenkívül semmi más.

A T_{Ba₁₄} — T_{Ba₁₆} teoremaíák azt mutatják, hogy a rossz bármely dologban fellelhető. Ugyanakkor nincs olyan teoremaíánk, amely alapján hasonló következtetést vonhatnánk le a jóval kapcsolatban is.

Deontikus területen a T_{Ba₁} feltételezi, hogy a dolgok bármely állapota más állapotok kombinációjaként tüntethető fel, melyek közül mindegyik kötelező lesz, ha az egész is kötelező. Így például, ha kötelező valamely távolság megtétele, akkor kötelező megtenni annak első és második felét is. Ugyanakkor bármely kötelező állapotban annak komponenseként megtalálható a nem-kötelező is (T_{Ba₂}). Ez az állítás önmagában szintén ellenvetéseket válthat ki, a már korábban elfogadott axiómákból azonban szükségszerűen következik.

Ha a T_{Ba₅} interpretációjáról beszélünk, most is ki kell emelnünk, hogy itt nem a kötelező állapotot jelentő teljes rendszerről van szó. A *reisztikus analízis* többi teoremaíájának interpretációja előreláthatóan nem vált ki különösebb nehézségeket.

Az *attributív analízis teoremaíái* sokban különböznek a *reisztikus analízis teoremaíáitól*, és másképpen is bizonyíthatók be. Ezeket a teoremaíákat a T_{Bb} szimbólummal jelöljük:

TBb ₁	t	$- \cdot \rightarrow$	$(t)a$	$[R_5 (Bb_1)]$
TBb ₂	t	$- \cdot \rightarrow$	$(a)t$	$[R_5 (Bb_1)]$
TBb ₃	a	$- \cdot \rightarrow$	$(a)t'$	$[R_5 (Bb_2)]$

TBb ₄	a	$- \cdot \rightarrow$	$(t')a$	$[R_5 (Bb_2)]$
TBb ₅	a	$- \cdot \rightarrow$	$(a)a$	$[R_5 (TBb_3)] [R_5 (TBb_4)]$
TBb ₆	t	$- \cdot \rightarrow$	$(a)a$	$[R_{2ded} (TBb_5)]$
TBb ₇	t'	$- \cdot \rightarrow$	$(a)a$	$[R_{2ded} (TBb_5)]$
TBb ₈	t	$- \cdot \rightarrow$	$(t')a$	$[R_{2ded} (TBb_4)]$
TBb ₉	t'	$- \cdot \rightarrow$	$(t')a$	$[R_{2ded} (TBb_4)]$
TBb ₁₀	t	$- \cdot \rightarrow$	$(t')t'$	$[R_{2ded} (Bb_2)]$
TBb ₁₁	t'	$- \cdot \rightarrow$	$(t')t'$	$[R_{2ded} (Bb_2)]$
TBb ₁₂	t	$- \cdot \rightarrow$	$(a)t'$	$[R_{2ded} (TBb_3)]$
TBb ₁₃	t'	$- \cdot \rightarrow$	$(a)t'$	$[R_{2ded} (TBb_3)]$

A TBb₁ teorema *etikai vonatkozásban* azt jelenti, ha a jó létezik, akkor az olyan jó, amely valamilyen tulajdonsággal van felruházva. Nincs olyan jó, amely mint szubsztancia ne rendelkezne valamilyen tulajdonsággal. Továbbá, a TBb₂-t olyan következtetésként interpretálhatjuk, amely szerint a jó valamely objektum tulajdonságaként értelmezhető. A TBb₃ arról tanúskodik, hogy bármely objektum rendelkezik a rossz tulajdonsággal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem rendelhető hozzá ellenkező tulajdonság is. A TBb₄ alapján bármely objektum bizonyos tulajdonsággal bíró rosszként fogható fel. Ez abban az esetben is megtörténhet, amikor adott tárgyként maga a jó lép fel (TBb₇). A TBb₉ teorema ugyanazt állítja a rosszról, mint a TBb₁ teorema a jóról. Ha a rossz létezik, akkor olyan rossz, amely valamilyen tulajdonsággal rendelkezik. A rosszat nem lehet minden tulajdonságot nélkülöző szubsztanciaként felfogni. A TBb₁₀ és a TBb₁₂ teorema megértéséhez fel kell elevenítenünk az O₁ axiómát. Ebben az interpretációban a többi teorema eléggé evidens jellegű.

A fentebb felállított teoreémák közül az első kettő a *deontikus logika szférájában* evidensnek tűnik. A harmadik azonban magyarázatot igényel. Ha létezik a dolgoknak egy bizonyos állapota, akkor egyben egy bizonyos, a 'nem-kötelezőség' tulajdonságával bíró állapotuk is fennáll. A fentebb elmondottak alapján ez a tétel sem válthat ki kételkedést. A TBb₄ teorema hasonló az előzőhöz, itt azonban a 'nem-kötelezőség' nem tulajdonságként, hanem dologként áll fenn. A TBb₉ teorema azt állítja, hogy a kötelező állapot az ilyen vagy olyan jelleggel rendelkező nem kötelező állapot létezését tételezi fel. Ezt a jelleget a TBb₉ teorema konkretizálja. A többi teorema ebben az interpretációban semmiféle magyarázatot nem igényel.

A teoreémák vizsgálatát a *relációs analízis teoreémáinak* vizsgálatával fejezzük be, melyeket a TBc szimbólummal jelölünk:

TBc ₁	a	$- \cdot \rightarrow$	$a(t')$	$[R_5 (Bc_1)]$
TBc ₂	a	$- \cdot \rightarrow$	$a(a)$	$[R_5 (TBc_1)]$
TBc ₃	a	$- \cdot \rightarrow$	$t'(a)$	$[R_5 (Bc_1)]$
TBc ₄	t	$- \cdot \rightarrow$	$a(t)$	$[R_5 (Bc_2)]$
TBc ₅	t	$- \cdot \rightarrow$	$t(a)$	$[R_5 (Bc_2)]$
TBc ₆	t	$- \cdot \rightarrow$	$a(a)$	$[R_{2ded} (TBc_2)]$
TBc ₇	t'	$- \cdot \rightarrow$	$a(a)$	$[R_{2ded} (TBc_2)]$
TBc ₈	t	$- \cdot \rightarrow$	$t'(a)$	$[R_{2ded} (TBc_3)]$
TBc ₉	t'	$- \cdot \rightarrow$	$t'(a)$	$[R_{2ded} (TBc_3)]$
TBc ₁₀	t	$- \cdot \rightarrow$	$t'(t')$	$[R_{2ded} (Bc_1)]$
TBc ₁₁	t'	$- \cdot \rightarrow$	$t'(t')$	$[R_{2ded} (Bc_1)]$
TBc ₁₂	t	$- \cdot \rightarrow$	$a(t')$	$[R_{2ded} (TBc_1)]$
TBc ₁₃	t'	$- \cdot \rightarrow$	$a(t')$	$[R_{2ded} (TBc_1)]$

A TBc₁ teorema *etikai interpretációban* úgy értelmezhető, hogy bármely, morális szempontból értékelendő dolog egy bizonyos viszonyként fogható fel. Minden jó

strukturálható, vagyis meghatározott viszonyt állapíthatunk meg benne (TBc_4). Ugyanezt mondhatjuk el a rosszról is (TBc_{11}). A rossz, miként a jó is, más objektumokban levő viszonyok alakjában képzelhető el (TBc_6 , TBc_7). A jóban el lehet különíteni valami olyant, amit a rossznak a rosszban való viszonyaként foghatunk fel (TBc_{10}). A rosszra vonatkozóan azonban hasonló teoremmánk nincs.

A *deontikus logika* terén a relációs analízis fentebb bevezetett teoremaí teljesen természetes interpretációt nyernek.

Az absztrakció teoremaí kivül, melyeknek jelen esetben nincs különösebb jelentőségük, megvizsgáltuk a t , t' és az a között fennálló legegyszerűbb összefüggéseket. Ezen összefüggések alapján bonyolultabb konstrukciókat is szerkeszthetünk, amelyek a tartalmasabb interpretáció számára nagyobb lehetőséget biztosítanak.

Az elemzett viszonyok komplexebb tételének egyik lehetséges módja a logikai analízis szintjének emelése. Azok az objektumok, amelyek jelét kerek zárójelbe tettük, további elemzésnek vethetők alá. A ternális leírás nyelve egyéb irányokba is továbbfejleszthető az ióta-operátor és a kvantorok analogonjainak felhasználásával [10], [11], [12], [13].

A bonyolultabb szerkezetek alkalmazása az értékek logikájával kapcsolatos problémák elemzésére azonban már nem tartozott cikkünk feladatához. Beérjük annak tisztázásával, hogy a formalizáció ajánlott legegyszerűbb típusa is lehetővé teszi új problémák, illetve a régi problémák új oldalainak feltárását, amelyek a normatív logika szokásos felépítéseiben a látóköron kívülre esnek. Ugyanakkor a formalizáció lehetőséget ad a tételek közötti szükségszerű logikai kapcsolatok megállapítására is, amelyek a kérdés tartalmi szempontból történő tanulmányozásánál távolról sem mindig nyilvánvalóak.

IRODALOM

1. G. H. von Wright: *Norm and Action*. London, 1963.
2. M. Fischer: *A Three-valued Calculus for Deontic Logic*. Theoria, vol. XXVII., 1961, part 3.
3. Z. Ziemba: *Logika deontyczna jako formalizacja rozumowan normatiwnych*. Warszawa, 1969.
4. A. A. Ивин: *Основания логики оценок*. М., 1970.
5. A. A. Ивин: *Логические теории абсолютных и относительных нормативных понятий*. Вестник МГУ. 1970, № 6.
6. А. И. Уемов: *Аналогия в практике научного исследования*. М., 1970.
7. А. И. Уемов: *Об одном варианте логики — математического аппарата системного исследования*. Сб. «Проблемы формального анализа систем». М., 1968.
8. А. И. Уемов: *Вещи, свойства и отношения*. М., 1963. (Magyar nyelven: *Dolgok, tulajdonságok, viszonyok*. Kossuth, 1966.)
9. Г. А. Гельвеций: *О человеке*.
10. А. И. Уемов: *Алгебраический подход к анализу одной категориальной системы*. «Тезисы докладов по алгебре, математической логике и вычислительной математике конференции педагогических вузов центральной зоны РСФСР». Иваного, 1970.
11. А. И. Уемов: *К проблеме определения понятий системы и системных параметров на языке тернарного описания*. Сб. «Промышленная кибернетика». Киев, 1971.
12. А. Ю. Цофнас: *Формы відности и оцінка ступеня загалъности системного дослідження*. Сб. «Філософські проблеми сучасного природознавства». Вип. 27. Київ в, 1972.
13. П. І. Ковальов: *До проблеми аксіоматичної побудови системного опису*. (Там же)

A DETERMINIZMUS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUSBAN

A determinista szemlélet kezdete az emberiség történetének legősibb korszakára nyúlik vissza. „Évezredek múltak el azóta, hogy megszületett” mindenek kötelékének, — az „okok összekapcsolódásának eszméje”.¹ Az ember gyakorlati tevékenysége folyamán a dolgok létezéséről, az események következetességéről bizonyos ismeretek halmozódtak fel és ezek után alakultak ki a tárgyak-jelenségek egyetemes összefüggéseiről alkotott első elképzelések. Engels szavával élve ez az elsődleges, naiv, de igaz nézet már az ókori görög filozófiára is jellemző volt. A megismerés történeti fejlődésében a kutatás tárgyát az egyetemes összefüggésből kiragadott különálló láncszemek képezték. Az ókori görög filozófiában veszi kezdetét, a filozófia alapvető kérdésére adott választól függően a determinizmus materialista (Démokritosz, Epikurosz) és az idealista (Platon) koncepciója is. Megkülönböztethetjük egymástól a determinizmus metafizikus és dialektikus koncepcióit. A szükségszerűség metafizikus abszolutizálása és a véletlen elvetése (objektív voltának tagadása) a fatalista-determinista koncepciók alapját képezi. A véletlen metafizikus abszolutizálása és a szükségszerűség elvetése pedig a különféle indeterminista koncepciók alapját adja. Csak a dialektikus materializmus hozta létre a determináció folyamatának következetes és tudományos koncepcióját, amely áttörte a metafizikus, a mechanikus és a különböző idealista determinációs és indeterminációs koncepciók szűk kereteit.

A materialista determinizmus fejlődése során a tudományok és a társadalmi-történelmi gyakorlat eredményeit általánosítja. A természettudományok és a társadalomtudományok fejlődésének minden egyes korszaka a determinizmus problémája értelmezésében bekövetkező változást vonja maga után, elmélyíti és gazdagabbá teszi annak tartalmát. Az ismeretek felhalmozódása a tudományos determinizmus formájának és tartalmának megváltozását eredményezi. A dialektikus materializmus modern determinista koncepciója a napjainkban végbemenő tudományos-technikai forradalomra támaszkodik, empirikus alapjául pedig a mikrofizika, a matematika, a kibernetika, az információelmélet, a biológiai tudományok, valamint a társadalomtudományok, az új társadalmi gyakorlatok eredményei és azok általánosítása szolgálnak.

*

A modern tudományos világképben, a szubjektumtól függetlenül létező objektív valóság, mint a dolgok és azok viszonyainak sokfélesége jelenik meg. „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek hálója”.² Az ember elméleti és gyakorlati tevékenysége

¹ Lenin: *Művei*. 29. köt. 311. l.

² Lenin: *Művei*. 29. köt. 85. l.

során a különálló dolgokat (tárgyakat) vagy a dolgok egy csoportját, azok egymás közötti összefüggésében szemléli.

A „dolog”, „szubsztrátum”, „alap”, „tulajdonság”, „viszony”, „kölcsonös viszony” fogalmak a megismerés egy bizonyos fokán keletkeznek, amelynél a dolgok gondolati széttagolása megy végbe. Ennek során a viszonyok és összefüggések különféle típusait különböztethetjük meg.

Az objektív valóságnak a szubjektum által történő megismerése mint az érzéki képmásoktól az elméleti reprodukcióhoz, a közvetlentől a közvetetthez való mozgás valósul meg. A dolgok, mint objektumok, a megismerés különböző szintjein különféle fogalmak és kategóriák segítségével különböző viszonyokban reprodukálódnak.

A marxista determinista koncepció alapvető kategóriái: az *Összefüggés és elkülönültség*.

Az összefüggés alatt a dolgoknak egymástól való függőségét, (annak különböző formáit) kapcsolatát értjük, amikor is az egyik dolog sajátosságaiban és állapotában bekövetkező változás egyúttal a megfelelő más dolgokban bekövetkező változást is jelenti.

Ez az összefüggés a dolgoknak valamely, az összefüggés alapjául szolgáló, azonos sajátossága következtében valósul meg. Az egymástól minden tekintetben különböző dolgok nem állhatnak kölcsönhatásban, de kölcsönhatás csak akkor lehetséges, ha a dolgok között bizonyos különbség is van.

Amennyiben a természetüknel fogva különböző dolgok összefüggésének alapja különböző, akkor az összefüggések is különbözőek. Ezért az adott dolgok egy bizonyos vonatkozásban való kapcsolata még nem jelenti azt, hogy ezek más viszonylatban is kapcsolatban vannak egymással. Ha ezek a dolgok az adott vonatkozásban valamilyen mértékben nem azonosak, akkor az összefüggésük sem realizálódhat. Ellenkezőleg, elkülönülnek egymástól. Az összefüggésre a fentiekén kívül a sajátos összetétel, vagyis a kapcsolatba lépő dolgok mennyisége és minősége jellemző.

Minden dolgot nagyszámú közvetettség, a többi dologgal való kapcsolatok átmeneteinek ezrei jellemzik. Ezért Engels a dialektikát, mint az egyetemes összefüggés tudományát határozza meg,⁴ Lenin pedig a dolgok kölcsönös összefüggésének tételét, a dialektika egyik jellemzőjének tekintette.⁵ A bennünket körülvevő világ úgy jelenik meg, mint a dolgok és folyamatok bonyolult összefüggésének komplexuma. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden dolog közvetlenül kapcsolatban áll minden más dologgal.

Az összefüggés kategóriájában a determinációs viszonyok megismerésének kezdeti szakasza akkor rögzítődik, amikor a gondolkodás csak konstatálja a dolgok kölcsönös összefüggésének tényét. A megismerés ezen a szinten a következő megállapításokra szorítkozik:

„Mindennek van oka”, „minden jelenség a tényezők sokaságától függ.”

A megismerés következő szintjén bebizonyosodik, hogy a dolgok nemcsak egyszerűen kapcsolatban állnak egymással, hanem a különféle viszonyokban különbözőképpen hatnak is egymásra. A megismerésnek ezen a szintjén a szubjektum előtt az objektív világ mint a dolgok közötti sokoldalú, egyetemes kölcsönhatások dinamikus szisztémája, mint a dolgok egymásba való kölcsönös átalakulásának rendszere lép

³ M. A. Parnyuk: *Dolog, sajátosságú viszony*. In: V. I. Lenin és a modern tudományok metodológiai kérdései”. Kiev, 1971, Naukova Dumka.

⁴ Marx—Engels: *Művei*. 20. köt. 343. l.

⁵ Lenin: *Művei* 26. köt. 55. l.

fel. „A kölcsönhatás az első, ami a szemünk elé kerül, ha a mozgó anyagot nagyjában és egészében, a mai természettudományok álláspontjáról vesszük szemügyre.”⁶

A kölcsönhatás különböző típusai a dolgok különféle specifikus kölcsönös átalakulási folyamataiban, az anyag-és energiacserében, azaz a dolgok közötti információátadásban jutnak kifejezésre. Anennyiben a dolgok nem egymeműek, hanem különböző viszonyokban eltérőek, közöttük anyagenergia- és információcsere megy végbe. Az egyetemes kölcsönhatás, mint az anyag és energia körforgása jelenik meg. A dolgok teljes azonossága, egyformasága mellett ez a csere természetesen nem realizálódhat, mivel nem lehet alapja. (Hiányoznak a cseréhez szükséges feltételek.) Ez a körforgás nem csak a Földön, avgy a Föld felszínén valósul meg, hanem kozmikus méretekben is. A természetben az egyes területeken az energia szétszóródása, más területeken a koncentrációja megy végbe, bizonyos testek megsemmisülnek, ugyanakkor helyettük más testek képződnek, a dologiság átalakul sugárzássá és a sugárzás dologisággá. Az ember és a természet között is állandó anyag- és energiacsere, az emberek között pedig tevékenység-csere megy végbe.

A kölcsönhatás — a dolgok kölcsönös átalakulása, amelynek során a dolgok egy és ugyanazon folyamat két ellentétes oldalaként lépnek fel. A kölcsönhatásban nincs csupán aktív vagy csupán passzív fél. Mindkét fél a különböző relációkban aktív és passzív is. A kölcsönhatásban résztvevő dolgok különböző aktivitása határozza meg a mozgás irányát. De a kölcsönhatás során a különböző oldalak viszonyai megváltoznak. Az a dolog, amely aktív volt, viszonylag passzívvá válhat, illetve a passzív fél aktívvá válik. A kölcsönhatásra jellemző lehet még viszonylagos egynsúly, a hatás egyenértéke. A dolgok kölcsönhatásokban olyan tényezőkként szerepelnek, amelyek meghatározzák önmaguk mozgását. A dolgok kölcsönhatása, mint az anyag önmozgása lép fel.

A mai tudomány azt bizonyítja, hogy az egyetemes kölcsönhatás specifikus kölcsönhatásokon keresztül valósul meg, amelyek a dolgok különböző szerveződési szintjein különbözőek. A szervetlen természetben a kölcsönhatások különböző fajaira a vonzás és a taszítás jellemző, amelyek egymást feltételezik és kiegészítik. A mai természettudomány kimutatja, a mikro-, makro- és megavilágban a vonzás és a taszítás konkrét formái.

A dolgok kölcsönös összefüggésének egyetemes jellege nem zárja ki, hanem feltételezi azok elkülönültségét. Az elkülönültség olyanviszony, amelynél az egyik dolog sajátosságainak és állapotának megváltoztatása nem jelenti más dolgok állapotának és sajátosságainak megváltozását. Lehetetlen egy olyan dolog létezése, amely minden dologgal kapcsolatban lenne — a konkrét kapcsolatnak határa van, és ez az, amely az elkülönültség tényezőjeként lép fel.

A teljes elszigeteltség ugyanúgy, mint az abszolút kapcsolat csakis elvonatkoztatásban lehetséges, amely bizonyos határokon belül a tudományban létjogosult. A termodinamika például az „elszigetelt rendszer”, a „zárt rendszer”, a „nyitott rendszer” terminusokat használja. Az utóbbi terminusokat a rendszerek általános elmélete is alkalmazza.

A materialista dialektika szerint nincs összefüggés elkülönültség nélkül és fordítva elkülönültség összefüggés nélkül. Minden dolog összefüggésben áll bizonyos dolgokkal, másokkal pedig elkülönültségben, egyes dolgokkal kölcsönhatásba lép, másokkal pedig együtt létezik. Sőt mi több, az, ami egyik viszonylatban összefüggést, a másik viszonylatban elkülönültséget jelent. Az elkülönültség csak az összefüggés révén létezik, az összefüggés ellentétes oldalaként lép fel. Az összefüggés és elkülönültség a

⁶ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546. l.

dolgok átalakulása folyamatában helyet cserélnek. Az összefüggés és elkülönültség dialektikája, mint módszertani elv azt jelenti, hogy ahhoz, hogy megismerjük a dolgot, fell kell tánni, hogy milyen viszonylatban és hogyan van az a dolog összefüggésben, és milyen viszonylatban elkülönült. Az összefüggés és elkülönültség tétele elengedhetetlenül szükséges a determinizmus problémáinak helyes megoldásához.

Az emberi megismerés fejlődésében a dolgok kölcsönös összefüggése és kölcsönhatása általános konstatálásától egyes oldalak kiemelése irányába, a kölcsönhatásnak összetevőire való való bontása irányába mozog. A megismerés folyamatában először a kapcsolatok bonyolult egymásba-fonódásának képe merül fel, ahol minden mozgásban van, keletkezik és elvész; „De ez a szemlélet bármily helyesen ragadja meg a jelenségek összképének általános jellegét, arra mégsem elég, hogy megmagyarázza az egyes részleteket, amelyekből ez az összkép egybevetődik; és amíg ezt nem tudjuk megtenni, addig az öszképpel sem vagyunk tisztában.”⁷

A dialektikus materializmusban a determinista koncepció alapját a dolgok egyetemes összefüggésének és kölcsönhatásának elve képezi. „Csak ettől az egyetemes kölcsönhatástól jutunk el a valóságos oksági viszonyhoz.”⁸

Az elméleti megismerés nem állhat meg csupán a dolgok kölcsönhatása közlésénél, hiszen a megismerés ezen szintjén még nem tárul fel a dolgok és változásainak közvetítése, nem derül ki a kölcsönhatás különböző összetevői hatásának különböző eredménye sem. A kölcsönhatás megállapítása csak megelőzi a közvetítés elemzését.

A kölcsönhatás két vagy több oldalú folyamat (viszony). Itt a dolgok egymásra hatása kölcsönös jellegű. A kölcsönhatás objektíve ellentétes folyamatokból áll. Ahhoz, hogy megértsük ezt a folyamatot, fel kell bontani az objektív, egyirányú folyamatokat képező egyoldalú hatásokat. Ezek a hatások nem azonosak egymással. Ezért a dolgok természetének és azok változásainak feltárására tanulmányozni kell a kölcsönhatások oldalait. Minden oldal hatásának sajátosságait és szerepét, minden oldal hatása eredményének jellegét és jelentőségét. Ez pedig azt jelenti, hogy tanulmányozni kell azt, hogy a dolgok objektíve mivel és hogyan közvetítődnek. A determinizmus kategóriáiban éppen a kölcsönhatás sokfélesége tükröződik vissza.

A determinációs viszonyok egyrészt determináló, származtató tényezőkkel, másrészt származék eredménnyel rendelkeznek. A determinációs viszonyok sajátossága az egyoldalúság, a hatás, a folyamat irányítottsága. Ez nem zárja ki hanem feltételezi a származéknak a származtatóra gyakorolt hatásának fordított folyamatát.

A determináns tényező cselekvés közben a determináltban mint termékben semmi-sül meg. A determinációs folyamat terméke a megváltoztatott dolog, a létrehozott jelenség. *A determinációs viszony megvalósul,* a dolog pedig megváltozik. Az, ami a determináló tényezők oldalán, mint folyamat lép fel most a determinált oldalán nyugvó sajátossággá válik. De miközben kihuny a determinált jelenségben, benne determinációs tényező jön létre és őrződik meg. A determináló és determinált közötti viszony az ellentétek azonosságának viszonya. A felek mindegyike ellentétességben megsemmisíti önmagát és egyúttal önmaga megsemmisítésében önmagát feltételezi. A kölcsönhatásban — annak széttagolt formájában tárul fel a dolgok determináltsága. S maga a kölcsönhatás, mint alkotó és megsemmisítő erő lép fel.

A determináló tényezők összességéből, mint előfeltételekből, valami új keletkezik. Az új az említett tényezők tevékenysége által jön létre és örökli azokat. És erről az oldalról lehet azt mondani, hogy semmi új nem jön létre, hanem a dolgok kölcsönös

⁷ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 20. l.

⁸ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546. l.

átalakulása megy végbe. De mivel a determináló tényezők a determinált, átalakított, „lefényképezett” alapon vannak jelen, ezért a determinált új lesz.

A determinizmus koncepciója az anyag aktivitását, szubsztancialitását fejezi ki. A marxista determinizmus szerint a világon nincs egyetlen dolog sem, amely nem más dologból keletkezett volna, amely ne alapulna valami másan, és amely, miután megérlelődött és önállóvá vált, nem hozott volna létre valami mást. A determinizmus választ ad a következő kérdésekre: miért jött létre a dolog, minek a következtében jött létre, mivel magyarázható annak létezése, miért változik meg és miért semmisül meg és mivé alakul át.

A determináció folyamatában anyagi, energetikai, következőképpen információs változások, valamint azoknak a determináló tényezőktől a determináltba való átmenete megy végbe. A létrejövő valóság öröklí a determináló tényezőktől azt az anyagot, amelyből azok állanak, valamint azok energetikai állapotát. A determináló tényező struktúrája hatással van a determinált struktúrájára, de a determinációs folyamat a struktúra változását is jelenti.

A determinációs tényezők meghatározzák az általuk létrehozott dolgok természetét és a dolgok genetikus kapcsolatban állnak a létrehozójukkal. *A dolog genezisének megismerése — a jelen fejlődésben, öröklésében való megismerését, mint előző története eredményét jelenti.* A dolgok természetének és eredetének tanulmányozása — ez két, egymást kölcsönösen meghatározó folyamat. A dolgok keletkezésének és fejlődésének mélyreható, tudományos szemszögből való tanulmányozása nélkül, a dolgok valódi elmélete sem jöhet létre. Azonban azon tételhez, miszerint a dolgok genezise alapján fel lehet tárni a dolgok lényegét, még hozzá kell tennünk, hogy a dolgok előző történetét csak akkor ismerhetjük meg, ha azok jelenéből indulunk ki, amelyben, mint eredményben, a dolgok egész előző története koncentrálva van.

Ha a determinációs viszonyokra a produktivitás jellemző, akkor a determináció hiánya a produktivitás hiányát, elkülönültségét, együttlétet jelent.

A produktivitás elve cáfolja az anyagnak „semmiből” való keletkezését, valamint „semmivé” válásának tudományellenes „elméletét”. A dialektikus materializmus egyik legalapvetőbb elve az, hogy nincsenek nem determinált jelenségek, mert az anyag és a mozgás mindenfajta kölcsönös átalakulásukban és átmenetükben megőrződnek.

A dialektikus materializmus determinizmus koncepciója szerint az események teljes egészében meghatározottan, s nem pedig spontán módon mennek végbe és a folyamatok, amelyek során a dolgok szert tesznek jellegzetes tulajdonságaikra, a determináló tényezők összességéből keletkeznek.

Minden dologra a determináció különféle viszonyai jellemzőek. Ugyanakkor a közvetítés viszonyai kölcsönösen átszövik egymást, egymásra halmozódnak. Éppen ezért a dolgok sokoldalú megismerése, megmagyarázása szempontjából a determinizmus néhány kategóriájának a bővebb taglalása szükséges.

*

A megismerés megkülönbözteti egyik dolognak a másik dologtól, valamint önmagától való függőségét, mint a determináció legáltalánosabb formáit. Az önmagához való viszony másoktól való függetlenségét, mint a dolgok meghatározott oldalainak kétségbevonhatatlanságát, abszolútumát jelenti. Ez azt jelenti, hogy a dolog az adott viszonyban önmaga hagyja jóvá és határozza meg létezését, mindenféle közvetítő tényező nélkül önmaga determinálja önmagát, önmagán kersztül létezik. Az „abszolút” kategóriájában visszatükröződik a dolog más dolgoktól való független-

sége, más dolgokhoz viszonyított önállósága, automóniája, valamint a dolgok öndetermináltsága, szubsztancialitása.

A dolog, mindenekelőtt annyiban határozható meg önmagával, amennyiben a dolog, mint adott dolog, megérett. A dolog adott dologgá saját belső természetének, belső tényezőinél fogva válik. Az eltérő belső azonosság, a belső szétagoltság, a belső ellentétek harca, az eltérések azonossága következtében a dolgok önmozgása, belső aktivitása, spontán mozgása lüktetésének törvénye — általános törvény.⁹ Csak amennyiben a dolgok önállóak, meg van a belső ellentmondásuk, csak annyiban hatnak kölcsönösen egymásra és lépnek fel a folyamat aktív tényezőjeként.

Ugyanakkor a dolog más dolgoktól is függ. Amikor a dolog keletkezik és kialakul, természetét azok a dolgok határozzák meg, amelyek létrehozták. És a megérett dolog bizonyos tekintetben függ a létfeltételektől is. A „viszonylagosság” kategóriájában a más dolgokkal való közvetítési viszonyok tükröződnek vissza. A dolog annyiban viszonylagos, amennyiben keletkezése, létezése és megsemmisülése más dolgok által közvetítődik, amennyiben a dolog más dolgoktól függ és más dolgok által létezik. Mindenfajta közvetítés és viszonylagosság valamibe való átmenete kezdetét jelenti.

Amilyen mértékben fejlődik és bonyolódik a dolog, oly mértékben növekszik abszolutuma, önállósága, egészen a funkcionálási módjának kiválasztásáig, valamint önmaga reprodukálásáig menően egyre jobban előtérbe kerül önmozgása. Az önmozgás, önmeghatározás, önokozatiság legmagasabb szintjét az emberi társadalomban éri el és a „szabadság” kategóriában jut kifejezésre.

Az abszolút és viszonylagos, mint viszonyok, általános jelleggel bírnak.

Az abszolút és viszonylagos egymástól elválaszthatatlanok, egy és ugyanazon dolog két ellentétes oldalának kifejezői, amelyek közül mindegyik saját létezését a másik létezésének köszönheti. Az önmaga ellentétéhez való viszonyán keresztül mind-egyik oldal az lesz, ami valójában. Az önderemináción keresztül a dolog a más dolgokhoz való viszonyát mutatja ki, és fordítva, a más dolgoktól való függőségén keresztül a dolog önmagához való viszonyát fejezi ki.

Amennyiben a dolgot más dolgok determinálják, változásait is ilyen tekintetben ezek a dolgok határozzák meg. Ezért a dolog mozgása nemcsak a dolog kezdeti állapotával lesz szükségszerűen determinálva. Amennyire a dolog abszolút, autonóm, elszigetelt és független más dolgoktól, annyiban a dolog állapotában végbemenő változás is önálló, a dolog egyik állapota meghatározza annak másik állapotát. Itt meg kell jegyezni, hogy habár a dolog az adott viszonylatban önálló, de lefényképezett önmozgásában a más dolgoktól való függősége tükröződik vissza. Amennyiben a dolog az adott viszonylatban abszolút, független és elegendő mértékben közvetíti önmagát, annyiban felel meg a dolog adott kezdeti állapotának egy másik állapot, és a következő időben a kezdeti állapot szükségszerűen meghatározza a következő állapotot.

Mindenféle elmélet, amely a dolgot magyarázza, az öndeterminációt és a determinációt bizonyos módon összefüggésbe kell, hogy hozza más tényezőkkel. Minden dolgot és a dolog létezését nemcsak mint az önmozgás eredményét kell értelmezni, hanem mint más dolgokkal való összefüggés momentumát, mint a megfelelő determinációs tényező eredményét is. A viszonylagos megértése csak az abszolútumon keresztül lehetséges, de az abszolútumot is csak a viszonylagosan keresztül lehet megismerni. Az abszolút és a viszonylagos dialektikája az emberi ismeretek abszolútizálásáról és viszonylagosságáról szóló tételben is kifejezésre jut.

⁹ Ez az elképzelés a dolgot képező elemek kölcsönhatása okának meghatározásában fejeződik ki.

Az abszolút és viszonylagos helyet cserélnek egymással, átmennek egymásba, azonosakká válnak. Az abszolút nemcsak mint önmagán keresztül, más dolgoktól függetlenül létező lép fel, hanem mint *a dolog természetének mindenféle tekintetben teljes és kimerítő kifejezése is.*

Az objektív törvények is az egyik viszonylatban, mint abszolút, a másik viszonylatban pedig — mint relatív lépnek fel. A tudomány törvényeiben a dolgok közötti rendszeres függőségi viszonyok és az öndetermináció rendszeres viszonyai is kifejezésre jutnak.

Természetesen, a megismerés folyamatában nagyon fontos feltárni, hogy a dolog egy oldalról, egy időben, valamilyen dolog által van közvetítve és más oldalról, más-kor pedig önmagát közvetíti. De ez a dolog lényegének feltárásához nem elegendő. A megismerésnek a determinációs folyamatot abból a célból kell elemezni, hogy feltárjuk azokat a tényezőket, amelyek az adott dolgot produkálták és meghatározták annak természetét, hogy a dolog létrejöttében és kialakulásában különböző tényezők milyen jelentőséggel bírnak, és mi által van meghatározva a megérett dolog önállósága és abszolút jellege.

A dialektikus materializmus determinista koncepciója értelmében a determinációs folyamatra a következő momentumok jellemzők: a feltételek, az okozat és a hatás.

A feltétel — a tényezők sokféleségének összessége, melynek jelenlététől függ a dolgok keletkezése, létezése és megsemmisülése, amelyeket azonban a feltételek önmagukban nem produkálnak.

Ez a létezés egy új valóság előfeltétele. Némely dolog feltételének kérdését nagyon gyakran helytelenül, mint az okok sokaságát értelmezik. A feltételt képező tényezők jelenléte nélkül semmilyen dolog nem keletkezhet és létezhet. Ahhoz, hogy a dolog keletkezzék, létezzen és mozogjon, megfelelő viszonyok, előfeltételek szükségesek, és más viszonylatban önmaga is feltételként léphet fel. A dolgoknak körülményeiktől való elszakítása éppúgy alaptalan, mint azokkal való azonosítása.

Jelentőségét tekintve megkülönböztetjük:

1. *A dolgok keletkezésének feltételeit*, amelyek meghatározzák az adott dolog természetét és amelyek magukba foglalják a dolgok összes meghatározottságát.

2. *A dolgok létezésének feltételeit*, amelyeket a megérett dolog használ fel, biztosítva annak önmozgását.

A dolgok fejlődésével egyetemben nő a dolgok feltételekhez való viszonyának bonyolultsága is. Míg a szervesetlen természet dolgai differencia nélkül viszonyulnak a feltételekhez, addig az élő szervezet a feltételek különféle tényezőihez különböző szervek (és szövetek) segítségével viszonyul. Minél inkább bonyolultabbá válnak a dolgok, annál önállóbban viszonyulnak a feltételekhez, amelyekből származtak, amelyekben léteznek, és amelyeket felhasználnak.

A feltételeket képező tényezők nem egyenlő értékűek és az új dolog létrejöttében és létezésében különböző szerepet játszanak.

A változás következtében a feltételek feltételezettségbe mennek át és feltételezett-ségükben megszüntetve, megőrződve, mint annak momentumai, mint egy új valóság tartalmának összetevői léteznek, amelyek létrehozásában azok, mint materiák voltak felhasználva. A dolgok, mint feltételezett saját feltételei által, meghatározottként létezik. A termelést tanulmányozva Marx a feltételeket, mint a termelés valóságos momentumait nevezte meg.¹⁰ A termelőeszközök a termék előállításának feltételeként szolgálnak és átalakult formában benne foglaltatnak a termékben.

¹⁰ Marx—Engels: *Művei* 12. köt. 712; 723. l.

Az új dolog előfeltételei természetesen, csak magának a dolognak létezéséig maradnak fenn. Minden dolog más, teljes egészében meghatározott dolgokból keletkezik, amelyek bizonyos mértékben elérték érett állapotukat.

Valamely tényező csak azért lép fel feltételként, mert rájuk olyan sajátosságok jellemzők, amelyek révén azok képesek meghatározni más, keletkezett jelenségek megfelelő vonásait. Valamely tényező adott feltétellel csak azon dologgal kapcsolatban válik, amelyben a tényező építőanyagként van felhasználva és amennyiben az a dolog valamely sajátosságát feltételezi. A dolog nem szolgálhatna feltételként, ha az nem rendelkezne meghatározott sajátosságokkal és ha nem lenne képes átváltozni egy másik dolog momentumává.

A konkrét, megérett feltételezett dolog, a saját sorában önmaga létezésére specifikus feltételeket igényel. A feltételezett a megfelelő tényezőket feltételekké, mint önmaga tartalmának momentumaivá alakítja át és felkelti bennük azt a sajátosságot, hogy feltételként szolgáljanak. Az, ami feltételezetté vált felhasználja a feltételeket.

A feltételezés folyamat sajátossága abban rejlik, hogy a feltételek önmagukban, tevékenység nélkül nem képesek új valósággá válni, azt produkálni, hanem csak létrehozák az új valóság lehetőségét.

A feltételek mint másnak a lehetősége lépnek fel. A feltétel és a feltételezett közötti viszony állandóan változik. A feltétellel vált tényező a feltételezett kialakulása előtt, mint véletlen, egymástól elszigetelt körülmények összessége létezik. Önmagukban a dolgok közömbösek az iránt, hogy a feltétel lényegét képezik. A feltétel lényege a feltételezett dolgok tartalmának egészét képezi, de alakatlan, szétszórótt létezés formájában. A feltétel, a sokféleség által egységétől megfosztva jelentkezik. A feltételeket fel kell használni, egyesíteni és végső formába kell önteni. Az új dologban a feltételek új egységgé olvadnak össze.

Mivel a dolog feltételként jelentkezik, elveszti önállóságát és a feltételezett momentumává válik, megszűnik, és feltételezetté alakul át. A létrejött dolog az átalakított feltételek szerves egységét képezi. A közvetítés közvetlen létbe megy át.

Azok a faktorok, amelyek feltételként lépnek fel, a változások folyamatában elveszithetik azon tulajdonságaikat, amelynek következtében feltételezik az adott dologt, kilépve létezésük azon köréből, ami az adott dolog létfeltétele volt. Ennek eredményeképpen a feltételezettségi viszonyok az együttlét viszonyaivá alakulnak át. Ugyanakkor az együttlét tényezői a feltételezettség feltételévé válhatnak. Mivel a feltételezett felhasználja az új anyagot, azért önmaga is megváltozik és a feltételekhez való saját viszonyát is megváltoztatja. A feltételezett nem passzív dolog és nem szenvedő folyamat. Meghatározott körülmények következtében létrejött dolog önállóságra, a feltételektől való meghatározott függetlenségre tesz szert. Ez a függetlenség abban áll, hogy a létrejött dologra az önmozgás, az aktivitás, a spontán fejlődés jellemző. És ekkor a dolog él a feltételekkel, alárendeli azokat önmagának, saját mozgása momentumaivá változtatja azokat, mivel a dolog saját alapján létezik. A benne rejlő ellentmondásossága következtében a dolog önmaga megsemmisülésének feltételét hozza létre. Azonban az egyik dolog megsemmisülése ugyanakkor a másik dolog kezdetét is jelenti. És ugyanúgy, az egyik dolog megsemmisülésének feltételei egy másik dolog keletkezésének feltételeit jelentik.¹¹

Ahhoz, hogy bármely dolog természetét tanulmányozás alá vehessük, ismerni kell azokat a feltételeket, amelyből a dolog keletkezett. A feltételek, mint a dolog határai tanulmányozása nélkül e dologgal kapcsolatos ismereteink egyoldalúak lesz-

¹¹ M. A. Parnyuk: „Véges és végtelen”, i. „V. I. Lenin és a modern tudományok metodológiai kérdései” c. könyvében. Kiev, 1971.

nek. Azon feltételek ismerete nélkül, amelyek között valamilyen folyamat végbe megy, lehetetlen annak gyakorlati reprodukálása és felhasználása.

Mivel a feltételek csupán az új dolog lehetőségét teremtik meg, ezért a dialektikus materialista determinizmus tartalmának jellemzése szempontjából fontos jelentőséggel bírnak olyan kategóriák, mint a *lehetőség* és *valóság* elemzése, amelyekben a determinációs folyamat kialakulása tükröződik vissza.

A lehetőség és valóság kategóriáiban a dolgok mozgásának két egységes, de elentétes momentuma tükröződik vissza. A valóság realitása közvetlenül jelentkezik, a lehetőség realitása pedig a realitást tartalmazó feltételeken keresztül közvetítve jelentkezik. A valóságra a saját lét jellemző, ugyanakkor a lehetőség még saját léttel nem rendelkezik. *A lehetőség, mint a determináló tényezők keletkező összességéből eredő dolgok mozgásának tendenciája és mint a keletkezett dolgok potenciái (potenciális sajátosságai) lép fel. A lehetőség az új valóság létrejöttének előfeltétele az új jelenség potenciális létét képezi és az adott valóságban feltárja a lehetőség jövőjét. A valóság pedig maga a realizált lehetőség.*

A dolog, mint valóság, a létezés és megteremtés, a lényeg és jelenség, a szükség-szerű és véletlen egységét testesíti meg.

A dolgok és jelenségek csak annyiban lehetségesek, amennyiben létrejöttük, kialakulásuk szempontjából meghatározott tényezők, (feltételek) léteznek. Azonban ezen tényezők még nem elegendőek ahhoz, hogy a dolgok és jelenségek valósággá váljanak, hogy keletkezésük szükségszerűvé válják.

Valamilyen jelenséget előidéző determinációs tényezők összessége nem létezik kész alakban és nem is egyszerre keletkezik. A determinációs tényezők összessége a valóság megváltozása folyamán alakul ki, és csak egy meghatározott szakaszon válik elegendővé.

Addig az új valóság létrehozása, mint nem elengedő létezik, amíg a szükségszerű teljes egészében nem érett meg. *Minden egyes dolog, jelenség, amelynek létrehozására nincsenek elegendő determinációs tényezők (többek között ok), csupán mint lehetőség lép fel.* Amilyen mértékben növekszik a determinációs tényezők mennyisége, amilyen mértékben érlelődnek, oly mértékben növekszik az új valóság lehetősége is, egyre szükségszerűbbé válik, a teljes determináció mellett pedig valósággá alakul át. A feltételeket képező tényezők mennyiségi növekedésével vagy csökkenésével összhangban van a dolog keletkezése lehetőségének növekedése vagy csökkenése is. A lehetőségnek a nem eléggé fejlett szükségszerűség felel meg. A determinációs tényezők teljes hiánya a lehetetlenséget jelenti.

Elegendő determinációs tényezőként azok a tényezők lépnek fel, amelyek létezése elkerülhetetlenül a dolog keletkezését és létezését vonja maga után. *A tényezők elegendő mennyisége mellett a determinációs folyamat teljes egészében meghatározott, egyértelmű jelleget ölt és a meghatározatlan függőség számára itt nem marad hely.*

Minden dolog a valóság és a lehetőség egységét képezi. A lehetőség és a valóság csak egy meghatározott viszonylatban ilyenek, más viszonylatban saját ellentétükbe mennek át, mintegy egymásba ömlenek át.

A valóság a lehetőségek születésén keresztül képes átváltozni. A lehetőség a valóságban, mint a valóság belső momentuma létezik. A lehetőségben az adott valóság jövője fejeződik ki, a lehetőség az új valóság kiindulópontja. Minden konkrét valóság teljes egészében meghatározott lehetőségeket foglal magában. Ezen lehetőségek jellegét a megfelelő valóság határozza meg, amely az új dolog létrejöttének feltételeként szerepel. Úgyszintén a lehetőség is a neki megfelelő valóságba megy át.

A lehetőség és valóság kategóriáiban a mozgás törvényszerű folyamata tükröződik vissza, mivel az utóbbi a lehetőségek állandó keletkezésének és a lehetőségek

valósággá válásának folyamatát képezi. A lehetőségek kimerítése a mozgás megszűnését jelentené. Az egyik valóságnak a másikba való átmenete az előző lehetőségek realizálódásaként vagy megsemmisüléseként és új lehetőségek keletkezéseként jelentkezik. Ami korábban lehetetlen volt, most lehetségessé válik és fordítva, ami korábban lehetséges volt, most lehetetlenné válik. A mozgás nemcsak a lehetőségnek valósággá válását, hanem a korábbi feltételekből hiányzó elvileg új lehetőségeket is jelenti. A valóság a benne rejlő ellentmondásosság miatt egymással ellentétes lehetőségeket tartalmaz. Végső soron az újak a lehetőségei realizálódnak.

Tartalmukat tekintve reális és formális lehetőségeket különböztetünk meg. Az ilyen fajta felosztás alapját az objektív, reálisan létező és formális, elképzelt, a reális valóságtól elvonatkoztatott ellentétesség képezi. Az elvont és konkrét lehetőségek között determináltságuk fokát tekintve különbséget tehetünk. A konkrét reális lehetőség okvetlenül bekövetkezik, mivel determinációs tényezőinek köre már teljes egészében kialakult, e lehetőségeket képező feltételek megérték arra, hogy más minőségbe menjenek át.

A reális lehetőségek között különbséget tehetünk realizációja valószínűségének szintjét tekintve is. A valószínűség fogalmában a lehetőség objektív, mennyiségi meghatározottsága, determináltsági foka, tehát fejlettségi foka, a valósággá való válás képessége jut kifejezésre. A determinációs tényezők nem elégséges összességéhez viszonyítva a valószínűség objektív jelleggel rendelkezik, függetlenül attól, hogy ismerjük-e a hiányzó tényezőket, vagy nem, továbbá, hogy tudatosan elvonatkoztatunk azoktól, vagy a nélkülözhetetlen tényezők nem léteznek.

Mindenféle lehetőség mennyiségileg sokféle meghatározottsággal rendelkezik, de a mai tudománynak még nincsenek olyan eszközei, hogy azt számszerűen kifejezze. Az a lehetőség, amely a determinációs tényezők szélesebb köréből rendelkezik, sokkal inkább valószínű, az a lehetőség pedig, amely kisebb arányú determináltsággal rendelkezik, kevésbé valószínű. Mivel minden dolog bizonyos viszonylatban eléggé determinált, más viszonylatban viszont nem eléggé, ezért a dolog bizonyos viszonylatban valóságos, más viszonylatban pedig valószínű lesz. A dologra különböző oldalról különféle determináció jellemző, amely állandóan változik. Ezért minden dologra az egyforma valószínűség lehetőségének sokasága jellemző. A lehetőségek egyike realizálódik. A valóság megváltozása folyamán a lehetőség determináltsága nő vagy csökken, eltűnik, vagy eléri érettségi fokát.

A dolog természetének megértéséhez nem elegendő csupán megismerni azokat a körülményeket, amelyek közepette a dolog létrejött, nem elég ismerni a dolgot, mint lehetőséget, hanem fel kell tárni azt a tényezőt is, amely a dolgot a lehetőségek szférájából a valóság szférájába teszi át. Ha a körülmények csupán az új dolog lehetőségét hordják magukban és az okozatot csak potenciájukban tartalmazzák, akkor miképpen megy át a lehetőség a valóságba, minek köszönhetően jelenik meg az okozat, mi az, ami a körülményeket új dologgá alakítja át?

Mivel a feltételek nem csupán valami közvetlen lét, közömbös létezés formájában lépnek fel, hanem mint önmagát megőrző lét is, ezért olyan tényezőket foglalnak önmagukban, amelyek a feltételeket azon új dolog valóságává változtatják át, amely dolog feltételeit képezték. Ezért a feltételek mindenekelőtt létesülésként lépnek fel. Saját létezésük, mint feltételek tagadásával önmagukat jelölik meg. *Ilyen okozattal az ok rendelkezik.*

Az okság, mint a keletkezés módja az egyik dolognak a másik dolog által való kiváltása, valamint a dolgok mozgásának létrehozása a determinációs folyamat központi momentumát képezi. Okként az aktív dolog lép fel, amely változásra készíteti a többi dolgot, amíg önmaga egy specifikus mozgási állapotban van. Az ok aktív jel-

lege lehetővé teszi, hogy az okot kiemeljük a szükséges és elegendő feltételek összességéből. Az okozat, az ok által létrehozott dolog (mozgás).

Az okságban nagyon világosan tűnik elő a determinációs folyamat dinamikus, produktív, genetikai jellege, az anyag önmozgása. Az ok és az okozat viszonya alapjában véve szubsztanciális viszony: az okozat — a szubsztancia belsőleg történő megnyilvánulása, az abszolút jelleg és a dolog belső aktivitásának megnyilvánulása. Az okozatban jut kifejezésre és őrződik meg a dolog abszolút aktivitási képessége. Az ok az okozatot saját maga meghatározottsága alapján feltételezi, az okozat maga a megőrzött szubsztancialitás. V. I. Lenin ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Egyfelől el kell mélyíteni az anyag megismerését a szubsztancia megismeréséig (fogalmáig), hogy megtaláljuk a jelenségek okait. Másfelől az ok valóságos megismerése a megismerés elmélyítése a jelenségek különlegességétől a szubsztanciáig.”¹²

A szubsztancia a valóságot úgy foglalja magában, mint okot. S ezt a valóságot a szubsztancia saját okozatában mint meghatározottat tartalmazza. A szubsztancialitási viszony oksági viszonyba, az abszolút pedig viszonylagosba megy át.

„Az okság fogalmában az egyetemes kölcsönhatás, a mozgás csupán egyik momentuma tükröződik vissza. Ahhoz, hogy az egyik vagy másik dolog tanulmányozás tárgyává váljék, a szubjektum kiszakítja azt az általános összefüggésből s a hathatós, produkáló viszony kivételével absztrahálódik a dolog sokféle viszonyától.”¹³

„Az ok és az okozat kategóriái némileg leegyszerűsítik, elnagyolják a dolgok között levő egyetemes kapcsolatot, csak körülbelül és nem teljesen tükrözik azt vissza, s elszigetelik az egységes világfolyamat egyik vagy másik oldalát. Az ok és az okozat, ergo, csak mozzanatai a világméretű kölcsönös függésnek, az (egyetemes) összefüggésnek, az események kölcsönös egybekapcsolódásának, csak láncszemek az anyag fejlődésének láncolatában.”¹⁴

A dolog csak az adott okozattal való kölcsönhatásában válik okká. Az ok és az okozat a mozgás nem külső, hanem belső ellentétes oldalait képezik és egy és ugyanazon folyamatot különböző oldalról jellemzik. Ezért az okot csak az okozaton keresztül lehet megmagyarázni, és fordítva az okozat természetét csak az okon keresztül érthetjük meg. De más vonatkozásban ezek a dolgok belső és önállóak, ugyanis a dolog okként nem mint az egész dolog lép fel, hanem az okozatnak megfelelő tulajdonságain keresztül (más tulajdonságok nem lesznek részei az okozatiság folyamatának).

Az okozat magában az okban, az ok pedig az okozatban rejlik. Mindenféle ok önmagát, mint okot csakis azon okozaton keresztül határozza meg, amelybe az átmegy. És az okozat önmagát, mint olyant, csak az okon keresztül határozza meg. Azonban más viszonylatban ezek a dolgok külsőleg önállóak is, mivel a dolog okként nem mint egész dolog, hanem a megfelelő sajátosságok jelenlétének köszönhetően lép fel. (Más sajátosságok az okozat folyamatában nem vesznek részt.)

Az ok és okozat nemcsak, azonosak hanem különbözőek is. *A dolognak azon sajátossága, hogy okként és okozatként léphet fel, a dolognak csak egyik meghatározottságát képezi.* A dolog, mint ok teljesen nem megy át saját okozatába, így u. i. lehetetlen lenne a valóság fejlődése. Az okozatban mindig van valami, ami az okból hiányzott, de amit a feltételek tartalmaztak. Az októl és a feltételektől örökölt elemek új strukturális viszonyokba lépnek.

Az ok és az okozat viszonyai nem egyszerűsödnek le csupán az események egy-

¹² Lenin: *Művei* 29. köt. 142—143. l.

¹³ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546—547. l.

¹⁴ Lenin: *Művei* 29. köt. 143—144. l.

szerű következetességére, nem azonosak, az állapotok állandó követésével.¹⁵ Bár az állapot, az idő valamely momentumában, mint a dolgok viszonyainak konkrét összessége, mint a dolgok létezésének konkrét módja, nemcsak belső folyamatainknak köszönhetően változik meg, hanem a megfelelő okok és feltételek hatása alatt is. Az állapot és az okság állapotának azonosítása a determinizmus tartalmának hibás fel-fogásához vezet.

A dolog csak annyiban ok, amennyiben okozatot hoz létre. Egy adott okozat az adott oknak megfelelő viszonyok közepette egységes módon jön létre. Egy és ugyanazon ok ugyanazon körülmények között ugyanazon okozatot váltja ki. (Ez a tétel gyakorlati alkalmazását a társadalmi termelésben nyerte el.) Az ok és az okozat viszonyát az egyértelműség és a meghatározatlanság teljes hiánya jellemzi. Az okozat az okhoz viszonyítva elengedhetetlen, hiszen az okozat az ok realizációja. Ez a tétel akkor helyes ha elvonalkoztatunk a véletlentől. Azonban a szükségszerű okozat mindig a véletlen alakjában lép fel. És ha ez így van, akkor ebben a vonatkozásban az okozat megjelenése nem egyértelmű, meghatározatlan. És még ehhez szükséges hozzáfűzni, hogy ugyanazon okozat minden egyes alkalommal viszonylagosan különféle véletlenek formájában jelenik meg, mivel az okozat minden egyes alkalommal viszonylagosan különböző mellékes, másodrangú determinációs tényező hatása alá kerül. Ugyanakkor egy és ugyanazon okozat következetesen és viszonylagosan különböző variánsokban jelenik meg. Az okozat (*a dolog, a dolog állapotának, folyamatának változásai*) meghatározatlansági foka függ a különböző nemű többé már meg nem ismétlődő mellékes tényezők aktivitásától és hatásának erejétől. Következésképpen, az okozat mint szükségszerűség a véletlen köntösében jelenik meg. De azért ez nem jelenti azt, hogy az okozat csak valószínű. Az úgynevezett „valószínűségi okság” koncepciójában a lehetőség, a véletlen, a meghatározatlanság abszolutizálódik, a valószínűségi okság elszakítja azokat a valóságtól, s szükségszerűségtől, a meghatározottságtól. A valószínűség nem létezik a valósággal szerves kapcsolaton kívül, ez egy és ugyanazon folyamat két aspektusát képezi.

Némely szerző azon a véleményen van, hogy egy és ugyanazon okozatot különböző okok idézhetik elő. *Egy és ugyanazon mozgás, különböző hordozóiról, mint okról beszélhetünk, és nem pedig egy és ugyanazon okozat sokféle okáról.* Különféle dolgok egy és ugyanazon okozat okaiként léphetnek fel, ha rendelkeznek olyan általános sajátossággal, amely kiváltja ezt az okozatot, amely átmegy ebbe az okozatba. Az okok sokféleségével egyetérteni azt jelenti, hogy a dolog külső viszonyaira támaszkodunk, azaz azt állítjuk, hogy az okozat természete lényegesen nincs az ok által determinálva, hogy az ok nem megy át okozatba, hogy az okság viszonya szükségszerű, törvényszerű jelleggel nem rendelkezik. Ez azt jelentené, hogy az ok a semmiből, önmaga természetétől eltérően váltja ki az okozatot.

Egy és ugyanazon okozat sokféle okával kapcsolatos kérdést nem szabad összevetésztetni a feltételeket képező különböző determinációs tényezők sokaságával kapcsolatos kérdéssel.

A dolog, amely előzőleg ok volt, és az okozat kölcsönhatásban ötvöződik össze, az asszimmetrikus, egyirányú determináció pedig szimmetrikus, kölcsönös determinációba megy át. Így módon, a dolgok egyidőben aktív és passzív dologként lépnek fel. Ha pedig az oksági láncolatról beszélünk, akkor az oksági láncolat a megismerés folyamatában a dolgok közötti kapcsolatok sokféleségétől való elvonalkoztatást, azok egy viszonylatban való visszatükröződését jelenti.

¹⁵ Szvecnyikov G. Á.: *Az okság és állapot kapcsolata a fizikában* M. 1971.

Az okság nem azonos a dolgok időbeni egymásutániségével. Nagyon sok szerző azon a véleményen van, hogy az ok az okozatot időben megelőzi. De az ok, okozat nélkül az okozatig nem ok „egy ok, amely nem hat, nem ok”.¹⁶ *Az aktív dolog csak ahhoz az okozathoz viszonyítva válik okká, amelyet önmaga létrehoz. A dolog okká az okozat kialakulása arányában válik. Az okozatiság, mint két pólussal — okkal és okozattal — rendelkező folyamat lép fel. Az okozatot előidéző dolog az okozat megjelenéséig okként csak feltételelesen léphet fel. A dolog mozgásának kezdete, amely a feltételeket új dologgá alakítja át, s amely kiváltja az okozatot, ugyanakkor a dolog okként való kialakulásának és létezésének kezdetét is jelenti. A dolog csakis az okozat kiváltása közben mutatja ki azon sajátosságát, hogy okként is létezhet. A dolog akkor, amikor kiváltja az okozatot, önmagát is megteremti, mint okot és realizálja saját potenciáit. Az okozatot nem az ok, hanem a dolog előzi meg, amely még nem lép fel okként. A dolog okká csak a saját okozatához viszonyítva válik. Az ok, mint realitás, csakis saját okozatain keresztül lép fel, amelyben az ok átalakul.*

Az okság törvénye egyetemes jelleggel bír. Azonban a valóság különböző területein az oksági viszonyokra bizonyos specifikus sajátságok jellemzőek. Ezért a dolog keletkezése és megváltozása okának tanulmányozásánál figyelembe kell venni az anyag megfelelő sajátosságait.

Az oksági determináció sferifikumának feltárása szempontjából nagyon fontos, hogy világosan megkülönböztessük az okot a feltételtől. Ha az ok aktív, tevékeny tényezőként lép fel, akkor a feltételek viszonylag passzívak lesznek, s új valóságot önmaguk közvetlenül nem produkálnak. A dolgok produkálásában építőanyagként vesznek részt, amelyből az ok létrehozza az okozatot, a cselekvést. Saját aktivitásánál fogva az ok megszervezi a feltételeket, és új valóság produkálására építőanyagként használja fel azokat.

Aktivitás, tevékenység nélkül a determinációs folyamat megvalósíthatatlan. Az új valóság csak akkor jelenik meg, amikor kialakul az ok és feltételek egysége. A feltételek hiánya, avagy nem elegendő feltétel mellett a determinációs folyamat vagy lehetetlen, vagy pedig tökéletlen formában zajlik le.

Az ok és a feltétel, amikor az új valóság tartalmába mennek át, annak a tartalomnak megfelelő meghatározottságot kölcsönöznek. De emellett az elsőség mégis az oké marad, amely meghatározza a feltételek által biztosított anyag egyesítésének módját és az okozat struktúráját. Az ok specifikus tevékenységénél fogva a feltétel, valamint magának az oknak is az anyaga új valósággá alakul át.

Az okozatiság folyamatában a mozgás nyugvó állapotban levő sajátosságba, az okozat — anyagi formába, vagy a nyugvó sajátosság mozgási formába megy át.

A feltételező körülmények sokaságában rejlő aktív tényező feltárása nélkül nem lehet helyesen megmagyarázni a keletkezett dolog folyamatának természetét sem. Következésképpen a determinációs folyamat feltárásához az ok és okozat kategóriáján kívül szükség van még a feltétel és a feltételezett, a lehetőség és valóság kategóriájára is.

A létrehozott új valóság megváltozott formában a feltételeket, mint saját belső lényegét, mint saját alapját foglalja magába s keletkezését a feltételnek és az ok hatásának köszönheti. Így módon az új dolog (jelenség) az okhoz viszonyítva mint okozat, a feltételekhez viszonyítva mint feltételezett, s a lehetőséghez viszonyítva pedig mint valóság lép fel.

Itt szükséges megjegyezni, hogy a természetben végbemenő spontán objektív determinációs folyamatok mellett még olyan objektív determinációs folyamatok is

¹⁶ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 570. l.

léteznek, amelyek célszerű jelleggel rendelkeznek. V. I. Lenin: „Az *objektív* folyamat 2 formája: a természet (a mechanikai és kémiai) és az ember *célirányos* tevékenysége.”¹⁷

Az átalakulás és a létrehozás objektív természetes folyamata, önmagukban, a dolog természetére jellemző törvényekkel mennek végbe. A társadalmilag objektív folyamatok a szubjektum céltudatos erejének az objektumnak való átadása következtében valósul meg. A szubjektum tevékenységének irányát a *célok* határozzák meg.

A célokat mindenekelőtt az emberi igények és azok kielégítésének szükségessége határozza meg. A szükségletek mint sürgős gyakorlati szükségesség, az emberi cselekedetek objektív determinációs tényezőit képezik. A célra a szubjektum szükségleteinek önmaga által történő tudatosulása, valamint önmaga és a valóság között levő ellentétek tudatosulása jellemző. A cél arról tanúskodik, „hogyan a világ nem elégíti ki az embert és az ember elhatározza, hogy cselekvésével megváltoztatja a világot.”¹⁸

A cél tartalma mindenekelőtt a meglevő valóság ismerete alapján magába foglalja a feltételezett valóság ismeretét is. A célok a tevékenység jövőbeni eredményének képmásaként lépnek fel, s ezért mint törvény, mint ok irányítja a szubjektum tevékenységét. Mivel a cél információs jelleggel bír, ezért a cél determinációs szerepe az emberi tevékenység ösztönzéséből áll.

A felismert szükségletek és az oknak megfelelő eszmék a szubjektum társadalmi helyzete szemszögéből, meghatározott *érdekként* lépnek fel. Az érdek az emberi szükségletek létezésének társadalmi formája. Az emberi tevékenységek pedig az emberi érdekek objektívációjának folyamatát képezik. A szubjektum tevékenységének céljai az érdek alapján alakulnak ki.

A szükséglet a célban az objektív feltételek és a szubjektum társadalmi jellegével kapcsolatosan konkretizálódik. Ha a szükséglet az embert csupán a cselekvésre készíteti, akkor a cél közvetlen determinációs tényezőként lép fel, amely szabályozza, irányítja, ösztönzi az emberi tevékenységet.

A feltételek megismerése — a céltudatos tevékenység egyik legfontosabb előfeltétele. A szubjektum saját céljainak érdekében gondolatban alkalmazza az általa ismert dolgokat, s azok sajátosságait, s munkája folyamán gyakorlatilag, átalakítja a dolgokat, új világot hoz létre. „Az ember előtt gyakorlati tevékenységében ott áll az objektív világ, az ember tőle függ, általa határozza meg tevékenységét.”¹⁹ A reális cél az objektumtól ered, s az objektum törvényeinek van alávetve. A szubjektum csak az objektív törvények ismerete alapján képes tervezni, s véghez vinni cselekvéseit, vagyis szabadon cselekedni. Új dolgokat nem önmagában a cél, hanem a célnak megfelelően a materiális tevékenység, az eszközök mozgása hoz létre.

A cél mint feladat, akkor merül fel, amikor az objektív feltételek már megérették, amikor az eszközök már rendelkezésükre állnak, avagy már kialakuló félben vannak. A cél a történelemi szükségleteknek megfelelő mértékben realizálódik, amelyben maga a cél objektív lehetőségeket tükröz vissza. Az emberi tevékenység azt tudja életre hívni, ami az objektív világ dolgaira potenciálisan jellemző. Elhatározásra jutni annyit jelent, mint kiválasztani azt a lehetőséget, amely a cél megvalósításához vezet. Minél reálisabb a lehetőség, annál reálisabb a cél is.²⁰

A célkitűzés a megfelelő eszközöket és a cél realizálódása folyamán azok funkcionálási módját tételezi fel. Csakis az eszközökkel való egységben válik a cél emberi

¹⁷ Lenin: *Összes Művei* 29. köt. 170. l.

¹⁸ Lenin: *Összes Művei* 29. köt. 195. l.

¹⁹ Lenin: *Összes Művei* 29. köt. 169—170. l.

²⁰ Ezzel kapcsolatban lásd.: M. Parnyuk és A. Jacenko: *Lehetőség, valóság és cél*. In: „A lehetőség és valóság” M. M—L. 1964.

tevékenység szabályozó tényezőjévé. A céltudatos tevékenység jellege a cél és az eszköz kölcsönhatásában jelenik meg.

A céltudatos tevékenység a következő momentumokat foglalja magában: a szubjektív célt, mint az eljövendő valóság ideális képmását, a cél megvalósításának eszközt, a céltudatos tevékenység objektumát, magát a tevékenységet, a céltudatos tevékenység eredményét.²¹

Ha a célban jobban kifejezésre jut az embernek a természettől való függősége, akkor az eszközök az ember szabadsága fokáról, az embernek a természet fölött való uralkodásának mértékéről, a természet ösztönös erői feletti uralom, fokáról tanúskodnak.

A megfelelő eszközök birtokában a cél realizációja mindenekelőtt a szubjektum tevékenységétől függ. A tárgyat a cél formájában jelentkező ideális alakjából az eredmény materiális alakjába csakis a tevékenység változtatja át.

A célok és eszközök mint az emberi érdekek, szükségletek, valamint az objektív világ törvényei, s az eszközök megismerésének eredménye, elméletekben, programokban, tervekben és jelszavakban nyernek megfogalmazást. A célok társadalmi ideálok formájában lépnek fel.

Reális célok kitűzése, valamint megfelelő eredmények elérése szempontjából fontos szükségletek (a társadalom, az osztály, a személyiség szükségleteinek) meghatározása, az eszközök kiszámítása és feltárása, az adott célt realizáló optimális cselekvési mód meghatározása. A szabad tevékenység nem korlátozódik csupán a szükségszerűség megismerése, saját szükségletei, törekvései és óhajai értékelése az elhatározás kiválasztására. A szabad tevékenység gyakorlati cselekvés. A szabadság, mindenekelőtt a szükségletek fölötti uralomban, az objektív törvényeknek a valóság átalakítása, a cél elérése érdekében való öntudatos gyakorlati alkalmazásában rejlik.

A tevékenység eredménye felléphet úgy is, mint az objektív lehetőségek realizációja, a cél megvalósítása, mint a szükségletek kielégítésének tárgya.

Ahhoz, hogy a cél és a tevékenység eredménye egybeessen, szükséges, hogy a tevékenység összhangban álljon a valóság törvényeivel, hogy az eszközökről, s az azokkal kapcsolatos törvényről alkotott ismereteink adekvát módon tükrözzék az eszköz természetét, annak objektív lehetőségeit. A szabadság — egy meghatározott cél elérése, — tehát a szubjektumnak eredményes önmegvalósítása, valamint a megfelelő szükségletek kielégítése lesz. A cél és tevékenység eredményének azonossági foka a szubjektum birtokában levő ismeretek valóságának fokát, szabadságának nagyságát fejezi ki. A szabadság, mint szükségszerűség fölött való uralkodás, a gyakorlatban mutatkozik meg.

Íly módon a társadalmi életben a determinációs viszony céltudatos tevékenység jellegét ölt. *A cél, az eszköz és az eredmény viszonya, csupán a determinációs folyamat sajátos formájaként lép fel. A szubjektum, mint a legaktívabb eszköz okként lép fel, a többi eszköz pedig új valóság lehetőségét tartalmazó feltételként jelentkezik. De az ok számára ebben az esetben az okozat, mint a cél, már előre ismert, és az ok szándékosan alkalmazza önmagát és a feltételeket, (eszközöket) a cél — okozat megvalósítása érdekében, és épp a tevékenység eredménye lesz az okozat az új valóság, az objektivizált cél. A céltudatos tevékenység lesz az új valóság szabad létrehozása.*

A valóban szabad cselekvés a cél elérésének képességét jelenti és mintegy előre látja saját eredményeit. Minél mélyebben ismerik az emberek a célokat és eszközöket, minél jobban eligazodnak az objektív folyamatok sajátosságaiban, annál szabadab-

²¹ Marx—Engels: *Művei* 23. köt. 50. l.

ban tájékozódnak az eseményekben, annál jobban előre lépnek a jövőben, annál aktívabb a cselekvésük és tevékenységük eredményei is annál gyümölcsözőbbek.

Mivel a marxista — leninista elmélet a társadalom progresszív fejlődését, valamint a fejlődés eléréséhez szükséges eszközöket fejezi ki, ezért ezen elmélet a forradalmi cselekvés irányítójaként, a valóság megváltoztatásának hatalmas eszközeként lép fel.

A szabadság a szükségszerűség megismerését, a cél öntudatos megjelölését, a cél eléréséhez szükséges eszközök, utak és módzatok, valamint a cselekvés kiválasztását a tevékenység eredményeinek előrelátását, a cél elérése érdekében kifejtett aktív tevékenységet, az eredménynek a kitűzött céllal való egybeesését feltételezi, amely a szükségletek kielégítéséhez vezet. A szabadság a szükségszerűség fölötti uralmat jelenti, amely az eszközök fejlettségi szintjében, a szükségletek kielégítésének szintjében, valamint az ember lényegi erejében, a világ alkotó módon történő megváltoztatásában, magának a cselekvésnek az ember elsődleges szükségletévé való átalakulásában rejlik.

A szabadság, — a társadalom önmeghatározásának, abszolút jellegének, valamint öndeterminációja fejlődésének legmagasabb szintje.

Csak az emberekre, mint társadalmi lényekre jellemző a tevékenységi cél megéléte. Egyes szerzők azon a véleményen vannak, hogy az élő szervezetek, valamint negatív visszacsatolással rendelkező mesterséges rendszerek számára is jellemző a céltudatos magatartás. Célként a tervet az elkövetkezendő események megfejtése kulcsként tekintik, amely előre meghatározza az eseményeket, s e program megvalósítását pedig — céltudatos magatartásként fogják fel. A program azonban nem képez belső célt. A programban rögzítődik azon objektív folyamat rendjével kapcsolatos információegyüttes, amely az önműködő rendszer adott fajtájára jellemző, s amely meg is határozza azok működését. A program megvalósítása irányított, de nem céltudatos mozgás. A mesterségesen létrehozott automaták irányított működése a szubjektum céljai által meghatározott, és a szubjektum céltudatos tevékenységének szférájában valósul meg.

Az élő szervezetek magatartása azonban nem a cél által, hanem az élőlények ösztöneiben és feltételes reflexeiben kifejezésre jutó szükségletek által meghatározott. A környezet bizonyos tényezői közepette a szervezet szükségletei alapján a bekövetkezendő cselekmények egy modellje (de nem célja) alakul ki, mely információs jelleggel bír). Az élő természetire nem jellemző a céltudatosság. Az emberektől eltérően — az élő szervezetek cselekedeteikben nem tűznek ki célt és céljaik elérése érdekében nem hoznak létre semmiféle eszközöket.²² Azon törekvés, hogy bizonyos „belső”, „materiaális” célokat bizonyos céloknak megfelelően az élő természetnek tulajdonítsanak, azzal magyarázható, hogy a célt a szükséglettel, az élő szervezet eljövendő cselekedeteinek modelljével azonosítják.

A megismerés szempontjából nemcsak a dolog eredete, s a dolgot létrehozó tényező a fontosabb, hanem az is, milyen is az az érett, kialakult dolog, s létezése mi által közvetített. Az új valóság létrejövése folyamatában megszünteti önmagában azokat a determinációs tényezőket, feltételeket, amelyek létrehozták, egységükben magábazárja azokat, és ennek következtében önmaga létezésének *reális alapját tartalmazza önmagában*, s ily módon mintegy belülről indokolja meg önmagát. Az ok által megszüntetett, megváltoztatott feltételek az alap tartalmát képezik, olyan tartalmat, amely feltétel nélkülivé és önállóvá vált. Mindenféle valóság természetét, az őt létrehozó fő tényezőknek köszönheti, megnyilvánulási formáját pedig azoknak a

²² Marx—Engels: *Művei* 21. köt. 305—306. I.

feltételeknek, amelyeknek közepette a valóság létezik. Az érett dolog az alap és a következmény megbonthatatlan egységét képezi. Az alap az, amellyel a megismerés a létrejött dolog létezését kell, hogy magyarázza.

Az alap, mint fundamentális meghatározó viszony lép fel, amelytől döntő módon függenek a dolog más viszonyai is. A dolog a más dolgokkal való viszony sokféleségével rendszerként létezik, de emellett a dologra mindig egy és ugyanazon fő viszony jellemző. Az alap — ez egy egységes, oszthatatlan lényeg.

Az alap, önmagától elrugaszkodva átlépi önmaga határait, következménybe megy át, átadva annak saját tartalmát és azt lényeges meghatározottsággá változtatja át. Az alap önmaga következményeként megy át következménybe, és ezzel a létben mint megalapozottban megsemmisül. A világon nincs semmi olyan, ami csak közvetlen lenne. Mindennek, ami létezik, és végbemegy, meg van a saját alapja. A létezés — közvetett lét, közvetettségbe átment lét.

Ebben az esetben a determinációs viszony a létezés megalapozottságaként lép fel.

A konkrét létezés, mint megalapozott, közvetített, nemcsak az alap, hanem a feltételek által is. A dolog feltételrendszere, az őt környező faktorokkal együtt magában foglalja egyrészt saját létének belső alapját, megkülönböztetve a külső alaptól. Másfelől pedig, az alap megfelelő belső feltételek nélkül nem létezhet. Az alap létezésbe csakis a feltételekkel való megfelelés esetén megy át. Amikor a feltételekkel egyesül, az alap saját potenciáit valósítja meg, külsődleges közvetlenségre, valamint a létezés momentumára tesz szert.

Csupán az egyik belső alap ismerete nem elegendő ahhoz, hogy a konkrét dolgot mélyebben is megismerjük. A külső alap megismerésének fontossága abban rejlik, hogy lehetőséget biztosít a belső alap konkrét formája megnyilvánulásának megismerésére.

A konkrét dologban szintetizálódik egységes egésszé a külső és belső alap, létrehozva annak teljes alapját. *Az alap és a feltételek egysége feltételen és abszolút. Csakis a teljes alap rendelkezik öntevékenységi és produkáló képességgel.* Az elégséges alap törvényének értelme abban az állításban van, miszerint a dolgokat közvetítetekként és megalapozottként kell vizsgálni.

A tudománytalan eklektikus módszer összekeveri a belső és külső alapot, a különféle determinációs tényezők jelentőségét. A dialaktikus materializmus megköveteli azt a kutatóktól, hogy a külső erők mögött meglássa az igazi mozgatóerőket, a létezésük alapját. A dolog természetének és létezési módjainak megismerésére nem elegendő a tényezők sokasága, kölcsönhatásának konstatálása, hanem fontos a dolog alapvető, lényeges belső viszonyának kiemelése is.

Íly módon a feltételekkel egyesülve az ok működése új valóságot, új dolgot hoz létre, s azt feltételekbe, mint a létezés szférájába viszi át. A dolog az alap és következmény egységét foglalja magában.

A természettudományokban a megismerés egy magasabb szintjén az alap széttagolásánál, az alap és a következmény, mint a dolog strukturális sajátosságainak determinációs kérdése jelentkezik (pl. a kémiában), mint a funkciónak a struktúra típusától való függésének kérdése mutatkozik meg (pl. a biológiában). Ilyen esetben beszélnek a *strukturális determinációról*.

A sajátosságok a dolog létezési módját, funkcionálását (a szó legtagabb értelmében) jelentik, amely mindenekelőtt a dolog struktúrája által determinált: ez a feltételekhez való sajátos strukturális viszonyt jelent. Rendszerint a funkció fogalmát a biológiában a szervezet viselkedési módjának jellemzésére használják, amely a szervezet létezésének fenntartását segíti elő. A funkcionálást tágabb értelemben véve,

mint a dolog mozgásának módját, a funkcionális kapcsolatot pedig mint a dolgok egymáshoz való viszonyának specifikus módját értelmezhetjük.

Ezzel együtt a funkcionálás a lehetőségek, mint a keletkezett dolgok potenciáinak realizációját jelenti. Emellett a dolog saját lehetőségeit mindenekelőtt önállóan realizálja. Ugyanakkor egy meghatározott potencia realizációja, mint feltételektől, azoktól a dolgoktól függ, amelyekkel az adott dolog összefüggésben van. A struktúrák egy meghatározott típusa specifikus módon csak a feltételek egy bizonyos osztályával kapcsolatban funkcionál. A funkcionálás fejlődésének legmagasabb szintjét az eléggé bonyolult rendszerekben (az élő természetben, a társadalomban) éri el, amely irányított jelleget ölt. Fejlett formában a funkció e rendszerek megkülönböztetési jellegét képezi.

Némely tudomány a dolgok funkcióját a dolgok struktúrájától elvonatkoztatva tanulmányozza, mint ismeretes a kibernetika mindenekelőtt a rendszerbe való belépés és kilépés funkcionális kapcsolatait a rendszer struktúrájától elvonatkoztatva tanulmányozza. Ílymódon a mai tudomány az önálló dolgok funkcionális kapcsolatait, mint a determinációs viszonyok sajátosságok aspektusait emeli ki, amikor a dolog struktúrájának potenciái megfelelő sajátosságokba, azok specifikus mozgásmódjába megy át.

A dolog strukturális elemzése mint rendszerek, a dolgot képező elemek közötti specifikus viszonyokat tárják fel, amelyeket nem lehet más közvetítési módokra, többek között okságra — *koordinációs és szubordinációs* viszonyokra leegyszerűsíteni. A koordinációra a viszonylag önálló részek viszonylagos kapcsolata, funkcionálás összeegyeztetettsége, a részek változása, valamint (amint ezt néha mondják) a harmónia jellemző. A szubordináció a viszonylag önálló részek változása és funkcionálása egy általános központi determinációs tényezőtől való kölcsönös függésben fejeződik ki, amely determinációs tényező integrálja, szervezi és rendszerezi a specifikus magatartást, szabályozza és irányítja a rendszer, valamint elemeinek tevékenységét. A koordinációs és szubordinációs viszonyok legjobban az élő természetben és a társadalomban fejlődtek ki. Az élő- és társadalmi rendszerekben a visszacsatolás alapján a részek magatartásának koordinációja és szubordinációja az önállóság, az önmozgás, az önszervezés és önszabályozás képességével látja el azokat. (Éppen ebben rejlik a determinációs viszonyok egyik legfőbb sajátossága a szerves világban és a társadalmi életben.) Az irányítás, lényegében a kapott információval összhangban éppen a biológia és társadalmi rendszerek folyamatainak szubordinációjában és koordinációjában rejlik. Ebben az esetben az információ nem okként lép fel, hanem csak ösztönzi, vagy gátolja a rendszer megfelelő magatartását.

A determinizmus dialektikus materialista koncepciójában fontos helyet foglalt el a szükségszerűség és véletlen kategóriája.

A dolog kapcsolatait, bonyolult sokféleségének elemzése eredményeképpen az elméleti gondolkodás a dolog *szükségszerű és véletlen kapcsolatait* különbözteti meg, a determinációs tényezők sokféleségéből kiemeli azokat a *fontosabb* tényezőket, amelyek nélkül lehetetlen az adott dolog keletkezése és létezése, valamint azokat a *mellékes* tényezőket, amelyek hiányában a dolog létrejöhet és létezhet.

A szükségszerűség (elengedhetetlen létező) alatt rendszerint a dolgokat viszonylatban értelmezik, amelyben a dolgok kötelező, elkerülhetetlen és elháríthatatlan jelleggel rendelkeznek. A szükségszerűség ilyenfajta értelmezése helyes, de nem kielégítő, mert ezen értelmezés nem magyarázza meg, hanem csak leírja a szükségszerűséget. Ha pedig a szükségszerűséget mint az adott esetben eléggé determinált valamit értelmezzük, és ennek a valaminek éppen ezért okvetlenül ilyennek és nem másnak kell lennie, akkor lesz csak megmagyarázva szükségszerűség természete.

A dolog szükségszerűségként egyfelől azon tényezőkkel (feltételekkel és okokkal) való viszonylatban lép fel, amelyek a dolgot létrehozták, másfelől pedig, önmagához (amikor a dolog megérett), önmaga alapjához való viszonylatában.

A szükségszerűség ellentéte a véletlen, az esetlegesen létező. A véletlen azt jelenti, hogy az adott dolog ilyen vagy olyan fajtájú lehet, vagy pedig egyáltalán nem is létezhet. Ez az amely megvalósulhatott, vagy nem valósulhatott volna meg, amely más is lehetett volna. A véletlen ily módon történő értelmezése helyes, azonban nem kielégítő, mert nem magyarázza meg a véletlen természetét. Ha a véletlent azonban mint olyat értelmezzük, amely az adott viszonylatban független, egy bizonyos fokig indeterminált és éppen ezért lehet ilyen, vagy lehet másmilyen is, mert valami mástól függ, akkor világossá válik, hogy miért nem rendelkezik a véletlen szükségszerű jelleggel. A dolgok csak azon tényezőkhez való viszonylatban véletlenek, amelyekről az adott oldalról nem függenek.

A szükségszerűség nem egyszerű aktusként, hanem a közvettség és determinációs teljesség különböző fokaira szert tevő folyamatként lép fel. A szükségszerűség reális lehetőségéből fakad.²³ A reális konkrét lehetőség már nem lehet más, mivel valóságot tartalmaz. Momentumainak kibontakozásában a valóság szükségszerűvé válik. A véletlen jelenség kialakulása után is megőrzi lehetőség jellegét, met az adott viszonylatban, amelyektől a véletlen nem függ, ilyen vagy olyan módon megváltozhat, lehet ilyen vagy másmilyen is.

A véletlen — egy bizonyos valóság,de ugyanakkor mint lehetőség meghatározott, olyan más valami, amely úgyszintén létezik.²⁴ A véletlen — a közvetlen alappal rendelkező valóság. És a dolgok különbözőségének lényege más dolgoknak az adott dolgokhoz való viszonyában rejlik. A véletlen csupán állított, a véletlen alakja valami másban rejlik.

A véletlen és valószínű, ugyanazon determinációs folyamat kialakulásának két oldalát képezi. A jelenség olyan viszonylatban foglal magában véletlen eredményt, amely viszonylatban nincs determinálva, azon tényezőkhez való viszonylatában, amelyek a jelenséget nem hozzák létre. A véletlen kategóriájában az adott körülmények között az adott eredmény kialakulására szolgáló (teljes vagy részleges) alap objektív hiánya tükröződik vissza. A lehetőség kategóriájában az adott jelenség létrejöttét szolgáló részleges, még nem elegendő alapnak az adott körülmények között való objektív jelenléte jut kifejezésre. Minél nagyobb a cselekvés véletlenségi foka, annál kevésbé lehetséges (tehát annál kevésbé valószínű) maga a cselekvés — és fordítva.

A dolog (a jelenség) szükségszerűen a főbb létrehozó tényezőktől függ, amelyek meghatározzák a dolog természetét és véletlen módon azoktól a mellékes, kiegészítő szerepet játszó létrehozó tényezőktől, amelyek csupán a dolog létrehozásának konkrét formáját határozzák meg.

Amikor a dolgokra, amelyek hasonló determinációs tényezők által jönnek létre, a hasonló történelmi eredet jellemző, hasonló természettel rendelkeznek. De mivel ezek a dolgok különféle körülmények behatásának vannak kitéve, azok különbözőnek is egymástól. A szükségszerű általános viszonyt, a véletlen pedig egyedi viszonyt fejez ki.

Mindenfajta dolog, folyamat a szükségszerű és véletlen dialektikus egységét képezi. Az a dolog, amely mint adott dolog keletkezett, saját természetének, saját belső ellentmondásainak megfelelően átalakítja a mellékes szerepet játszó tényezők hatását,

²³ Marx—Engels: *Korai Műveiből*. M. 1956. 36. l.

²⁴ Marx—Engels: *Korai Műveiből*. M. 1956. 37. l.

emellett megőrzi ön-ön jellegét és önmagához való viszonylatában szükségszerű marad. A szükségszerűség és véletlen az eredmény (cselekvés, valóság,) a főbb determinációs tényezőkhez való viszonyának oldalait jellemzi. Az eredményben a szükségszerű ezen főbb tényezők által jött létre, a véletlen pedig nem ezen főbb tényezőkől hanem a mellékes, másfajta tényezőkől ered.

Következésképpen a szükségszerű alatt olyan megvalósulást (valóságot) kell értenünk, amely elegendő mennyiségű *főbb* determinációs tényező által jön létre, amely a saját főbb vonásaiban *teljes egészében meghatározott*, nem éppen úgy és más módn. A véletlen alatt olyan megvalósulást (valóságot) illetve a megvalósulás (valóság) olyan oldalait kell értelmezni, amelyek nem a főbb determinációs tényezők adott összessége elkerülhetetlen és törvényszerű hatására jöttek létre, és ezért az adott viszonylatban *meghatározatlanok*, s ilyen vagy amilyen módon is létrejöhetnek.

A szükségszerű, mint saját oldalát — magában foglalja a *meghatározottságot*, a véletlen pedig — a *meghatározatlanságot*. Amennyiben a dolog az adott viszonylatban teljes egészében determinált, annyiban rendelkezik meghatározott jelleggel és pontos határvonalakkal. Minden dolog (folyamat) a főbb determinációs tényezők hatása arányában van meghatározva, amelyek körülhatárolják a dolgot, s irányítják annak mozgását. Amennyiben a dolog az adott viszonylatban nincs determinálva, vagy nem teljesen determinált, annyiban rendelkezik meghatározott jelleggel, nincsenek pontos határvonalai és mozgása nem irányított.

A meghatározottság és meghatározatlanság — a dolog determináltságának, szükségszerűségének és véletlen voltának mértéke. A lehetőségek, tendenciák, potenciák, minél nagyobb sokféleségével rendelkezik az adott dolog, az annál meghatározatlannabbá válik. A dologra a lehetőségek minél kisebb sokfélesége jellemző, akkor az annál meghatározottabbá válik. A meghatározatlanság ezen lehetőségek érettségi fokától, valamint valószínűségi nagyságától is függ. Minél jobban determinált egy dolog, annál kevesebb benne a meghatározatlanság. *Az elegendő determináltság megszünteti a dolog meghatározatlanságát.* Mindenféle objektív törvény a sokféleség korlátozását jelenti.

Különbőleg dolgok meghatározottsága és meghatározatlansága ezen dolgok természetéből ered és különböző jelleggel rendelkezik. Pl. az, ami a hullámszámára meghatározott, a részecske számára már meghatározatlan lehet és fordítva. A dolgok meghatározottsága különböző területeken (a mikro-, a makro- és megavilágban) különböző paraméterekkel rendelkezik.

A meghatározottság és meghatározatlanság dialektikája az emberek aktív tevékenységét tekintve rendkívül fontos jelentőséggel bír. A dolgok teljes meghatározottsága mindenféle szabadságot, a célkitűzés lehetőségét, valamint a cél eléréséhez szükséges eszközöket is megszüntetné. A teljes meghatározatlanság pedig kizárna mindenféle tevékenységi lehetőséget, mivel a meghatározatlanság az önkényuralmat jelentené. Az olyan világ, amelyben meghatározatlanság uralkodna, a zűrzavar világát jelentené, amelyben lehetetlen lenne bármilyen dolog, élőlény létezése.

A modern tudományok (mindenekelőtt a mikrovilág fizikája, a kibernetika, a biokibernetika) egyre meggyőzőbben és mélyebben mutatják, hogy a valószínűség-elmélet módszerének széles körű alkalmazása, eszméinek globális mértékű felhasználása a modern tudomány jellegzetes tulajdonságát képezi. A valószínűség eszméje a modern determinizmus számára fundamentális jelentőséggel bír.

A szükségszerű és véletlen kölcsönösen áthatják egymást. A szükségszerű álcázott formában magában foglalja a véletlent, mint önmaga ellentétét, azon keresztül önmaga lényét tárja fel, és fordítva, rejtett formában, mint önmaga ellentétét, a véletlen is tartalmazza a szükségszerűt és csakis a szükségszerűhöz való viszonylatában

létezik. A modern tudomány abból indul ki, hogy mindenféle reális dolog a szükség-szerű és véletlen szerves egységét képezi.

A fogalmak, törvények, elméletek a szükségszerűséget tiszta formában tükrözik mivel a szükségszerű a véletlentől elvonatkoztatott, de a véletlent létrehozó tényezők tanulmányozása is nagy elméleti és gyakorlati jelentőséggel bír, mivel ennek alapján előre ki lehet számítani a véletlent.

A véletlenben a szükségszerű, mint a valóságra jellemző és a kísérő tényezőket érintő viszony tárul fel. A konkrét véletlenekben a szükségszerűség mintegy kitárja önmaga tartalmát. Minden szükségszerűségnek a véletlenek meghatározott köre felel meg. A véletlent a szükségszerűhöz való viszony közvetettségi foka és a valószínűség foka által lehet megkülönböztetni.

Az anyag mozgásának különböző formáiban a szükségszerű és véletlen dialektikája különféleképpen nyilvánul meg.

A szükségszerű és véletlen dialektikájának helyes értelmezése nélkül lehetetlen a világ tudományos alapon történő értelmezése, lehetetlen az ember sikeres gyakorlati tevékenysége. A szükségszerű egyoldalú abszolutizálása *fatalizmus*hoz, a véletlen eltűnőzése pedig — *indeterminizmus*hoz vezet.

Ily módon, a *szélsőszerű és véletlen kategóriáiban a fő és mellék tényezőknek az események menetében a dolgok létezésében játszott különböző szerepe, valamint a determinációs eltérő viszonyai tükröződnek vissza.*

A dialektikus materializmusban a determinációs koncepció fontos tényezőjét nemcsak a szükségszerű és véletlenről szóló tanítás képezi, hanem a törvényről és a törvény fajtáiról szóló tanítás is.

A szükségszerű függőség, mint általános rendszeresen ismétlődő, szilárd, rendszeres és szabályozott függőség. A véletlen függőség ellenkezőleg egyedi, egyszer végbemenő, de többször meg nem ismétlődő, rendszertelen, mindenféle szabálynélküli ingatag függőséget képez. A függőség első válfaja törvényszerűség néven, a másik válfaj pedig — káosz-ként ismeretes. A törvényszerűséget, mint a törvények a valóság egy bizonyos területén való egységét, mint a törvény elvont kifejezését lehet értelmezni. A törvények az egyik dolognak a másik dolog által történő szükséges determinációja immanens formáit képviselik. A jelenségek sokféleségében és változásában a törvény állandó maradandó viszony, a jelenségek egységeként lép fel. „...A törvény fogalma, a világban végbemenő folyamatok egységének és kapcsolatának, kölcsönös összefüggésének és összességének az ember általi megismerése egyik fokát jelenti.”²⁵

Amennyiben ez a viszony állandó rendszerességgel, mindig és mindenütt az adott körülmények között valósul meg, annyiban lép fel a szükségszerűség, mint az egyetemesség formája a törvényalakjában. „A törvény viszony... a lényeg viszonya, vagy a viszonyok közötti lényeg.”²⁶

A törvényeket az anyag mozgásformái, az általánosság mértéke, továbbá funkcionális és strukturális, formális és tartalmi, stb. szempontjai szerint osztályozhatjuk.

Mindenféle törvény funkcionális függőségi jelleggel rendelkezik, s nemcsak minőségi, hanem mennyiségi formában is megfogalmazható. A törvény funkcionális kifejezése az objektív törvényszerű viszony mennyiségi oldalának megismeréséről tanúskodik.²⁷

Mindenféle törvény meghatározott előfeltételek alapján alakul ki, és a determinációs viszonyok viszonylagos állandóságát a főbb determinációs tényezők megismét-

²⁵ Lenin: *Összes Művei* 2. köt. 135. l.

²⁶ Lenin: *Összes Művei* 2. köt. 135. l.

²⁷ Meljuhin: „Az anyag egységében, végtelenségében és fejlődésében”. M. 1966. 117. l.

lődését fejezik ki. A mellékes szerepet játszó determinációs tényezők megváltozása nem vonja maga után a törvény természetének megváltozását.

Mindegyik dolog keresztül megy a dolog keletkezése, szerveződése, az annak megfelelő törvények kialakulása és a létezés stádiumán, valamint a bomlás és a megsemmisülés stádiumán. A dolognak más dolgokból való keletkezése ugrásszerűen megy végbe, amely során a *régi rendszer megbomlik és új törvények keletkeznek, a kaotikus viszonyokból szabályozott viszony alakul ki*. A modern természettudományokban a valóságban uralkodó zűrzavar és szabályozatlanság nagyságát az *entrópia* fogalmával, a valóság szabályozottsági és törvényszerűségi fokát pedig a *negentrópia* fogalmával jellemzik. Amennyiben a valóság kialakulási folyamatában van, annyiban a számára sajátos törvények is kialakulóban vannak és azokra a meghatározatlanság bizonyos foka jellemző. Az ilyen törvényeket, a „valószínűségi törvények”-nek nevezzük.

A dolgok mindegyik szerveződési szintjére saját, állandó szabályozott viszonyok, saját törvények jellemzőek. A törvény sajátosságában a dolgok megfelelő osztályának sajátos természete nyilvánul meg, amely egyszersmind meg is különbözteti azokat a dolgok egy másik osztályából.

Minden dologra jellemző azonban az egyedi, individuális, nem szabályozott viszony is, amely azonban más viszonylatban törvényszerű. Amennyiben ez az egyedi megismétlődik, mint általános, rendszerezett fog fellépni.

Abban, hogy a dolog nem ismétlődő sajátosságokkal rendelkezik, kifejeződik a rendszertelenség. A sajátosságok sokfélesége azt jelenti, hogy a dolgok ilyenfajta viszonylatban különböző, megismételhetetlen tényezők által determináltak. A káosz-szerűség azért is jellemző a valóságra, mert a dolgok egymástól viszonylag függetlenek és önállóak. Az egésznek csak részben való szabályozottsága szerves kapcsolatban áll a viszonylag autonóm részeinek belső aktivitásával. A törvény egyesíti és korlátozza a dolgok sokféleségét és függetlenségét. A törvény nem létezik tiszta formában. A törvény a kaotikusságon keresztül tör magának utat, s a rend a rendszertelenségben körvonalazódik. A törvény gyakran tendenciaként lépe fel.

A rend és a rendszertelenség egyaránt az objektív valóság egyenértékű oldalait képezi. A dolgok létezésének különböző stádiumaira a rend vagy a rendszertelenség túlsúlya jellemző. A dolgok kevésbé, vagy nagyobb mértékben rendszerezettek. A dolog nem létezhet, ha önmagához, valamint más dolgokhoz való ismétlődő, rendszeres viszony rá nem jellemző.

A szubektív idealizmus különböző válfajaira a kaotikusság abszolútizálása, a a valóság indetermináns megközelítése a jellemző, az objektív idealizmusra, valamint a metafizikus materializmusra a törvény (habár különböző pozíciókból is) fetiszizálása, a valóság fatalista megközelítése jellemző.

A tudománynak az a feladata, hogy megismerje a törvényeket, s azok fajtáit. A tudomány miközben rendezetlenség mögött rejlő rendet, a káosz mögött rejlő törvényszerűséget tárja fel ugyanakkor a természeti erők meghódítására, társadalmi termelés megvalósítására, a, társadalom forradalmi átalakulására szükséges eszközökkel is szolgál.

A törvényszerűség és a káosz dialektikája *dinamikus és statisztikus törvényekben* nyer konkrét kifejezést. A dolog egyik állapotának vagy a dolgok összességének ugyanazon dolog más állapota vagy ugyanazon dolgok összessége által történő determinációja a determinációs folyamat egyik aspektusát jelenti. Mivel nincsenek olyan dolgok, amelyek a számukra jellemző állapoton kívül léteznének, ezért a mikrovilág, a makrovilág és a megavilág dolgaira az állapotok által történő specifikus determináció jellemző. A változás minden folyamata az állapotok változását képezi. A mozgás az

egyik állapotból egy másik állapotba való átmenetet jelent, amely az állapotok átalakulásával kapcsolatos.

Mivel a dolog mozgása, valamely viszonylatban más dolgok által van determinálva, ezért a dolog változásai sem lesznek csupán a dolog kezdeti állapota által determinálva. Mivel a dolog az adott viszonylatban aránylag automón, ezért a dolog egyik állapota determinálja a dolog másik állapotát. Itt meg kell jegyezni, hogy bár a dolog az adott viszonylatban, önálló, azonban önmozgásában, állapotai változásában, -paramétereinek jelentésében a dolognak más dolgoktól való függősége nyilvánul meg. E fontos, megismétlődő tényezőnek az adott dologra gyakorolt hatása figyelembe vétele nélkül lehetetlen megállapítani annak paramétereit. A dologra mindenekelőtt viszonylagosan állandó meghatározottságának köszönhetően, a neki megfelelő paraméterek jellemzőek.

A tudományban úgy az egyes dolgok, mint a dolgok összessége egyik állapotának a másik állapota által történő meghatározását különböztetjük meg. A dinamikus törvényben ugyanazon különálló dolog állapotai között levő megismétlődő és állandó viszony tükröződik vissza, és ezen állapotok rendszeres váltakozása rögzítődik. Emellett rendszerint még olyan vélemény is létezik, miszerint a kezdeti állapot egyértelmű (az adott külső behatások mellett) teljes egészében determinálja ugyanezen dolog következő állapotait.

A reális folyamatokban az utolsó állapot nem a kezdeti folyamattól függ kizárólag, és a dinamikus törvényeknek különböző tudományokban történő megfogalmazásánál ezt különbözőképpen veszik figyelembe. Azonban nem az egyes dolog állapotváltozásának a feltételektől való ezen függőségében rejlik a dinamikus törvény sajátossága.

Itt szükséges megjegyezni, hogy a dinamikus determináció, mint a különálló dolog állapotai között levő összefüggés nemcsak meghatározottsággal, mégpedig egyértelmű meghatározottsággal, hanem meghatározatlansággal, valószínűséggel is jellemezhető. Ha az állapotokra a nem elegendő mennyiségű változók (paraméterek) jellemzőek, akkor a köztük levő viszony valószínű lesz.

Ashby is megjegyzi, amikor a változók összessége túl kicsi, a legfontosabb változók figyelmen kívül maradnak és a rendszer magatartása „szeszélyes lesz”²⁸. Ha a determináció nem érte el teljességét és érettségét, akkor az egyedi állapotának megváltozása sem rendelkezik egyértelmű jelleggel. Ha dolog nem tett szert önállóságra, akkor a mozgás is jelentős mértékben a különféle melléktényezőktől függ (vagy az elméletben néhány főbb determinációs tényezőt nem vesznek figyelembe). A mikrovilág, a makrovilág és a megavilág dolgainak önállósági fokai különbözőek. Alapjában véve a valószínűségelmélet a különálló dolgok mozgását azok dinamikus magatartását tanulmányozza, amelyre a determináció elégtelensége (többek között fejletlensége) jellemző. Következésképpen egy különálló dolog állapotai között levő egyértelmű viszony nem meríti ki a dinamikus determináció specifikumát.

Tudományos kutatásnál a feladat abban rejlik, hogy a dolog dinamikus törvényének ismerete alapján a már ismert egyik állapotából meghatározzuk a dolog egy másik állapotát. Ez pl. a klasszikus mechanikára és az elektrodinamikára jellemző. Így módon a dinamikus törvényben a megismerés egy különálló dolog állapotának individuális rendszerességét, megismétlődését, egy és ugyanazon dolog egyik állapotának egy másik állapota által való determinációját rögzíti. (s emellett a kezdeti állapot nem oka a végső állapotnak).

A statisztikus törvényben pedig a megismerés a viszonylag egynemű és viszony-

²⁸ Ross Ashby: *Az agy felépítése*. M. 1962. 56. l.

lag egymástól független dolgok összessége állapotai közötti rendszeres determinációs viszonyokat rögzíti. Statisztikus összességet az egynemű dolgok sokasága képez, mivel az összességet képező különálló dolgok általános sajátossággal, tehát egynemű állapottal rendelkeznek. Ha a különálló dolgok közös ismérvekkel nem rendelkeznek, akkor statisztikus összességnek sincs helye, amelyre éppen ezen ismérvek számbeli felosztása jellemző és nem lesz egységes, egyesítő alapjuk sem.

A statisztikus összesség különálló dolgai viszonylagos önállósággal rendelkeznek, nem függnek egymástól, a közös ismérvek fejlettségi szintje viszonylatában (és más viszonylatban sem). Ez a statisztikus összesség jellemző sajátosságát képezi. És amilyen mértékben azok függetlenek egymástól, oly mértékben véletlenek is egymáshoz való viszonylatukban, oly mértékben szabályozatlan és kaotikus az összesség. Azonban ez a függetlenség nem abszolút. Az az összesség, amelyben az összességet képező dolgok lényegesen determinálják egymást, már nem fér el a statisztikus törvény keretei között.

A szükségszerű és véletlen kölcsönös viszonya a statisztikus összességben az egész összesség viselkedésének kölcsönös viszonyaként lép fel, amelyre a közös ismérvek jellemzők, és az összesség különálló tagjainak viselkedése a közös ismérvek mennyiségében fejeződik ki. Hogy az összesség tagjai közös ismérvvvel rendelkeznek azt jelenti, hogy mindegyik tag közös tényező által van determinálva, következésképpen ebben a viszonylatban szükségszerűek. Ezen ismerv különböző fejlettségi szintje azt jelenti, hogy azok még különféle mellék tényezők által is determináltak, és ilyen viszonylatban függetlenek egymástól, vagyis véletlenek és a véletlenek összességét képezik. A statisztikus összesség oly mértékben szabályozott és törvényszerű, amilyen mértékben az a főbb tényezőktől függ, és oly mértékben rendezetlen és kaotikus, amilyen mértékben függ a különböző kiegészítő melléktényezőktől.

Ahhoz, hogy a statisztikus törvény létrejöjjön, a dolgok tömege szükséges. Csakis a dolgok viszonylag nagy létszáma mellett tűnik elő a véletlenek káosza mögül a statisztikus rendezettség, törvényszerűség.

Egy és ugyanazon dolog ugyanazon viszonylatokban hol részként, hol egészként lép fel és ennek megfelelően hol dinamikus hol statisztikus törvények jellemzők rá. A dinamikus és statisztikus törvények az ellentétek dialektikus egységét képezik, s mint realitások csak kölcsönös viszonylatban léteznek.

Az ismérvek statisztikus felosztása az egész alapvető sajátosságát képezi, amely az egész meghatározott állapotával jellemző. N. Wiener a statisztikát mint a felosztás tudományát határozta meg.²⁹ A statisztikus feolsztásban feltárul, hogy az egészben szereplő dolgok mely részére jellemző a közös ismérvek ez vagy az a mennyiségi meghatározottsága. Csoportosítás nélkül lehetetlen a statisztikus rendezettség meglátása, illetve a statisztikus törvényre jellemző nem egyértelmű meghatározottság karaktereinek feltárása.

Azonban egy csoportosítás a közös átlag kiszámítása nélkül nem elegendő a statisztikus kollektíva teljes jellemzéséhez. *A statisztikai átlagok — reális mutatók — amelyek az egészt, mint különálló dolgot jellemzik, s amelyek a statisztikai kollektívának mint az egésznek a mozgását tükrözik.* A statisztikai fizika feladata például, a rendszer makroszkopikus sajátosságának, mint különállóknak a kiemelése, kiindulva az azt alkotó molekulák összességének statisztikai viselkedéséből. *Az átlag dinamikus jellegét nyer.* És éppen ebben ismételtelen kifejeződik a dinamikus és statisztikus törvények dialektikus egysége.

A tudomány dinamikus és statisztikus törvényeiben a különálló dolgokra és a

²⁹ N. Wiener: *Kibernetika és társadalom* M. 1958. 24. 1.

dolgok egészének állapotára jellemző rendszeres és ismétlődő függőség, valamint *a dolgok szabályozottságának különböző foka rögzítődik.*

Ha pedig a determinizmus fentebb vizsgált kategóriáiról és törvényeiről beszélünk, akkor bennük különböző oldalról a közvetítés viszonyai ugyanaz az objektív determinációs folyamat, a szükségszerűség folyamata tükröződik vissza.³⁰

A determinizmus a kölcsönhatásnak nemcsak kiindulópontját, hanem annak végső pontját is képezi. A determinizmusban a kölcsönhatás elemzése, valamint a kölcsönhatás különböző aspektusainak kiemelése és tanulmányozása valósul meg. A determinizmus kategóriáiban az egyetemes kölcsönhatás láncszemei, momentumai és oldalai tükröződnek vissza. A determinista elemzés összegzett, szintetikus eredménye biztosítja a kölcsönhatás mély és sokoldalú megismerését, így módon tehát, az objektív valóság természetét is. „Ennek a kölcsönhatásnak a megismerésénél tovább vissza nem mehetünk” hangsúlyozta Engels — „mert hát emögött már nincs semmiféle megismernivaló.”³¹

A tudományos megismerés és a társadalmi-történelmi gyakorlat történelmi tapasztalata igazolja a determinizmus dialektikus materialista koncepciójának igaz voltát.

³⁰ Parnyuk M. A.: *A determinizmus elve a materialista dialektika rendszerében* Kiev, 1971.

³¹ Marx—Engels: *Művei* 20. köt. 546. l.

AZ EMBER PROBLÉMÁJA A MARXISTA FILOZÓFIÁBAN

Több mint 27 évszázaddal ezelőtt a spártai Chilon, a hét görög bölcс egyike az azóta már szállóigévé vált kijelentést tette: „Ismerd meg önmagadat!” Lehet, hogy ez a bölcс saját szentenciáját csupán gyakorlati és banális előírásnak tartotta, amely a gondolkodó és mérlegelő ember számára megkönnyíti tevékenységét. Mégis ez a formula a görög filozófiai életben elég gyakran ismétlődik, s ezért mélyebb metafizikus értelem adható neki. Úgy foghatjuk fel, mint egy parancsot, amely minden filozófálás célját mutatja.¹ Ha nem is törekszünk arra, hogy mindenkiről írjunk, aki ezideig szerepet játszott a filozófiai reflexiók történetében, hiszen az emberről több nyelven folytattak vitát, akkor is könnyen észrevehetjük, hogy az ember a filozófiai gondolkodás különböző próbálkozásainak örök és kiemelt tárgya. Ahogy Malebranche mondta: „Valamennyi humán tudomány közül az emberről szóló tudomány a legméltyőbb az emberhez.”²

Minden teljesebb filozófiai rendszerben könnyen találhatók az emberi létre vonatkozó gondolatok, valamint az emberi létezés céljának, az emberiség ideáljának meghatározására irányuló törekvések. Azt lehet mondani, hogy a régi kérdés: „Mi az ember?” — ma sem vesztette el aktualitását, de mai megfogalmazása még drámaibban hangzik, mint Kant „zsoltárárójánál”.³ A mai ember filozófiával foglalkozva nemcsak azért összpontosítja figyelmét önmagára, mert azokat a külső ismeretlen dolgokat, amelyek természetét kutatja, ma már a természettudományok eredményesebben vizsgálják. A mai ember magábaroskad, megrémülve azoktól a halálos veszedelmektől, amelyeket saját szellemi és fizikai erejével teremtet önmagának, a legtitkosabb impulzusait, vágyait kutatja, hogy valamilyen kiutat leljen abból a csapdából, amelyet magának épített, s ezért a saját lelkében keresi a menekülés reményét. Martin Heidegger, aki életét az ember megismerésének szentelte, azt írja: „Soha nem tudtak ennyit és ilyen sokfélélt az emberről, mint most. De sohasem mondtak kevesebbet arról, hogy mi az ember.”⁴

Már a mai filozófia eredményeinek felületes áttekintése is mutatja, mennyire intenzíven folytatnak ma antropológiai kutatásokat. Eközben felhasználják mind a régi, tradicionális metafizika megállapításait, mind a természet- és társadalomtudományok mai eredményeit.

¹ Hegel: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, § 377.

² Malebranche: *De la recherche de la vérité* (1664)

³ Az a kérdés, hogy „Mi az ember?”, egy zsoltáráró szerint az ember és az Isten egymáshoz való viszonyából derül ki (Vö.: 8.5. zsoltár). Kant kérdése az emberről szóló elméleti tudomány, az ún. antropológia posztulátumával kapcsolatos (Vö.: M. Buber: *Das Problem des Menschen*, Heidelberg 1954, S. 11.).

⁴ M. Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, Bonn 1929, S. 200.

A bennünket jelenleg foglalkoztató kérdések a következők: A mai széles körű kutatások háttérében hogyan ítéltető meg Marx nézete a természetről és az ember eredetéről? Található-e műveiben egy kialakult emberfelfogás? Mi ennek az elméleti értéke, s lehet-e ez inspiráló forrás a mai kutatók számára? Hogyan vélekednek erről a felfogásról ügyének folytatói? Egy ilyen rövid tanulmányban nehéz az összes kérdésre kimerítő, pontos választ adni. Kezdjük az utóbbi kérdéssel!

Nem félve attól, hogy hibát követünk el, megállapíthatjuk, a szociáldemokrácia körében írt marxista munkák olvasója hiába keresne olyan írást, amely bármilyen formában is tudatosan kifejtene az antropológia problémáját. E tény okai összetettek és lehetetlen lenne itt valamennyit felsorolni. Mégis, a XIX. század második felében a szellemi kultúra azon formája, amelyben a marxista szerzők többsége alkotott, lényeges szerepet játszott. Mindenekelőtt a szcientizmus és a pozitívizmus filozófia-ellenes, eszméileg nem különösebben rafinált polgári ideológiájának nagy hatására utalunk, amelynek képviselői a természettudományok eredményeit igyekeztek fel-színesen általánosítani. Ez a hatás különösen K. Kautsky írásaiban észlelhető. E kor marxizmusának, minthogy tudományként akart létezni, meg kellett tagadnia a filozófiát.

A filozófia fő problémájává a materialista ontológia és a vele kapcsolatos ismeretelmélet vált, a benne rejlő metodológiai elemekkel együtt. E korszak marxistái vitát folytattak a XIX—XX. századi polgári gondolat ontológiai és ismeretelméleti szkepticizmusának különböző irányzataival. Az embert alárendelték a történelmi törvényszerűségek determinizmusának. Ez az orientáció domináló elem volt, és csak a XX. század elején Lenin emelte ki és akceptálta a szubjektív⁵ tényező, az alany szerepét a történelem folyamatában.

Itt fel kell hívni a figyelmet egy igen fontos körülményre, éspedig arra, hogy Marxnak azok a munkái, amelyek elengedhetetlenek gondolatainak helyes értelmezéséhez, mint például a „Gazdasági-filozófiai kéziratok”, vagy a „Német ideológia”, csak századunk harmincas éveiben kerültek kiadásra. E művek kezdetben nem ébresztettek nagyobb érdeklődést a marxisták körében; sok évnek kellett elteltie, míg tanulmányozásukhoz hozzákezdtek. Ez azzal magyarázható, hogy a marxizmusban a dogmatizmus uralkodott. Itt nem lehet részletesen ismertetni Marx korai írásai által kiváltott vitákat. Azonban nem kétséges e művek szerepe a *Tőke* szerzője egész munkásságára vonatkozó, a pozitívistától, illetve dogmatikustól eltérő megítélés kialakulásában. Ezek az írások különösen elősegítették a marxizmus azon alapvető jelentőségű problematikájának feltárását, amit filozófiai antropológiának vagy egyszerűen emberfilozófiának nevezünk. E problémakör kiemelése bevonta a marxista gondolatot az emberi lét természetéről, az ember sorsáról és elhivatottságáról folyó már említett mai vitákba.

Említettük már, hogy Marx korai írásainak felfedezése és publikálása elősegítette a marxizmusban meglevő antropológiai problémák feltárását. Vajon azt jelenti-e ez, hogy az emberre vonatkozó megfontolások csak az ifjúkori munkáiban fordulnak elő, de az érett alkotásaiban már nem szerepelnek? Sokan valóban ilyen nézetet hirdettek mind a marxista eszme híveinek, mind ideológiai ellenfeleinek körében. Ma azonban megszilárdult és általános meggyőződéssé vált az a vélemény, hogy Marx egész irodalmi hagyatékát áthatja az ember feletti reflexió. Emellett — úgy véljük —, a marxista társadalomfilozófia alapvető motívumait sem lehet teljesen megérteni és rekonstruálni az emberi lét jellegére és természetére vonatkozó nézeteinek helyes értelmezése nélkül.

⁵ Vö.: V. I. Lenin: *Mi a teendő?*, Összes Művei, 6. köt. Bp., 1964.

Most illene, ha csak röviden is, megpróbálni rekonstruálni a marxizmus ember-filozófiáját. Úgy véljük, hogy többségében ismert dolgokról lesz szó; szeretnénk azonban a figyelmet felhívni arra, hogy ennek az antropológiának az alapvető megállapításai a XIX. század negyvenes éveiből, tehát még a Darwin-előtti időszakból származnak.

A marxi antropológia kiindulópontja az a tézis, hogy az ember genetikusan a természetből származik. Mint a természet terméke meghatározott képességekkel és lehetőségekkel rendelkezik, amelyeknek fokozatos valóráváltása már nem a természeti evolúció, hanem a társadalmi élet, a történelem és a kultúra síkján megy végbe. Elmondhatjuk tehát, Marx meggyőződése szerint a természet csak az emberi embriót, az ember lehetőségét hozta létre, amelynek majd meg kell valósítania önmagát. Az alapvető annak magyarázata, miként megy végbe az ember fejlődése, s milyen tényezők determinálják ezt a fejlődést.

A korábbi filozófusokkal ellentétben, akik az embert rendszerint nemcsak egyszer s mindenkorra adott, kész lényként fogták fel, hanem általában a lélekre és az észre redukálták, Marx megfontolásainak kiindulópontjaiban erőteljesen hangsúlyozza az emberi individuum testi, érzéki jellegét. Az embert, mint testi lényt, akinek meghatározott lehetőségei és meghatározott szervezete van, már kezdettől fogva úgy kell felfogni, mint akinek szükségletei vannak, és aki ezeket ki tudja elégíteni a környezetében levő anyag felhasználásával. Azt mondhatjuk, hogy e szempontból az ember semmiben sem különbözik az állattól, amely — ha élni akar — kénytelen táplálékát a környezet-től megszerezni. S valóban, kezdetben az embert *sui generis* állatként kell felfogni. S állat maradna, ha aktivitását csak a természet passzív asszimilálására korlátozná. Az embereket — mondja Marx — „az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor *termelni* kezdik létfenntartási eszközeiket...”⁶ A *termelést* — ebben az idézetben Marx hangsúlyozza ezt a szót — olyan célszerű és tudatos tevékenységként kell felfogni, amely a természet tárgyainak szükségletkielégítésre alkalmas tárgyakká történő átalakítására irányul, tehát egyszerűbben mondva — munkaként. Így módon egy olyan központi elméleti kategóriához jutottunk, amelynek segítségével Marx az ember eredetének és lényegének koncepcióját is magyarázza. A munka folyamat — olvashatjuk a *Tőké*ben — „használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja az élet valamennyi társadalmi formájának.”⁷ A munka tehát az emberi egzisztencia alapján képező állandó folyamat. Az antropogenezis alapvető jelensége az, hogy az ember a munkafolyamatban saját szükségleteinek kielégítésére termékeket állít elő s egyben termeli önmagát is. Az ember munkatevékenységet végez, hogy szükségleteit kielégítse. Mégsem található nála — mint az állatoknál — a szükségletek állandó, változatlan listája.

A történelmi folyamatban szükségletei is változnak: munkát végezve az ember nemcsak kielégíti, de termeli is ezeket. A termelési folyamatnak, mint célszerű tevékenységnek a kezdetén az ember elsősorban természeti létéből eredő szükségleteit elégíti ki. Idővel azonban, hogy tudjon más, mint természeti, tehát „emberi” szükségleti tárgyakat termelni, az „állati” szükségszerűség ezen körét túllépi. A munkának nevezett tevékenység folyamatában az ember egyrészt anyagilag hat a természetre, megha-

⁶ Marx—Engels: *A német ideológia*, MEM, 3, köt., 23. l.

⁷ Marx: *A tőke*, MEM, 23. köt., 174. l.

tározott feladat elvégzésére mozgásba hozva saját testrészeit és érzékszerveit, s ennek eredményeként maguk ezek is tökéletesednek; másrészt pedig a munka, mint célszerű és tervszerű tevékenység, az emberi ész és értelem ellenőrzése alatt megy végbe, amely a feldolgozásra kerülő anyag tulajdonságait megkülönbözteti, felismeri és ezzel együtt megtervezi a termelési produktumok formáját, valamint megmutatja ezeknek a formáknak a realizálódásához vezető utat. E folyamatban az ész is tökéletesedik, létrejön a nyelv; a logikus gondolkodás és a tudat, mint a racionális tevékenység feltételei. Ha az állat formaalakító tevékenységet végez — emlékezzünk az ember és a méh építő munkájáról szóló marxi példára a *Tőke* I. kötetében — ez ösztönös tevékenység; az állat a „tárgy” formáját biológiai mechanizmusokon keresztül alakítja át. Ezzel szemben az ember esetében saját biológiája nem határozza meg a termelési formákat (mert ha így lett volna, a fejlett kultúrák kialakulása és a történelmi haladás lehetetlen lett volna).

A munkafolyamatban — minthogy kezdettől fogva tudatos, ésszerű, célszerű tevékenység — az emberi lét különös jellemzője nyilvánul meg: a szabadság. Munkát végezve az ember olyan létformákat hoz létre, amelyek nincsenek a természet által eleve meghatározva, hanem a természeti determinációval összhangban álló emberi célok és szükségletek alkalmazásának eredményei. A csak az emberre jellemző tudatos választási tevékenység, ami a szabadság jelensége, a munkából ered, a munka a forrása⁸. Amennyiben tehát az emberiség alapja és feltétele az ember sajátos biológiája, annyi- ban az emberiségnek, hogy valóban az legyen, túl kell lépnie ezt a biológiát, meg kell változtatnia azt és alá kell rendelni a kultúrának. Az ember akkor válik valóban emberre, amikor tevékenységében túllépi a faj egyoldalúan felfogott biológiai szükségleteit, s a közvetlen fizikai szükségyszerűség uralma alól kiszabadulva, termeli kezd, amikor — miként Marx mondja a Gazdasági-filozófiai kéziratokban — „a szépség törvényei szerint is alakít.”⁹

Az előzők alapján arra következtethetünk, hogy Marx véleménye szerint a munka nem egyszerűen „fizikumát sanyargató és szellemét tönkretevő” tevékenység, amelyre az ember isteni parancsra van kárhoztatva, amelyet az éhség és az ostor kényszere alatt kell végeznie, hanem az ember nembeli jellege, az élet valósága és kiteljesedése.¹⁰ Így értelmezve a munkát, Marx mégsem azonosítja azt történelmileg fellépő formáival: a rabszolga vagy a kapitalista viszonyok közötti gyári munkás munkájával. Amikor az ember termelő tevékenységét leglényegesebb aspektusában — mint az ember önmegvalósulásának folyamatát veszi szemügyre — Marx különös figyelmet fordít a munka azon mozzanatára, amely nem annyira a használati értékek termeléséhez (amelyeket nagyon szűk értelemben, mint fizikai szükségletek kielégítésének értékeit foghatjuk fel), hanem a munka alkotó jellegéhez kapcsolódik. Már említettük, hogy az ember a munkafolyamatban új, a természetben nem létező formákat hoz létre. Ez már alkotás, kreáció. Itt a formaalkotó tevékenység a művészi alkotással bővül, vagyis ily módon hangsúlyozni lehet a művészi és a termelési tevékenység egységét. Ez a tevékenység csak az emberre jellemző, aki ebben az aktusban formálja és feltárja saját lényegét.

Ily módon a marxista emberkoncepció helyes értelmezése szempontjából igen lényeges gondolathoz jutottunk, amelyet abban a tézisben lehet kifejezni, hogy az alany a kiteljesedett lét. Az alany kiteljesedése abban rejlik, hogy az emberi individuum mint bizonyos potencialitás és szubjektivitás tevékenységet fejt ki, és ennek következtében ez a potencialitás és szubjektivitás realitássá és objektivitássá válik; az alany

⁸ Vö.: Lukács Gy.: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. köt., I. feje. Bp. 1976. 11—133. l.

⁹ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Bp. 1962, 50. l.

¹⁰ Uo.

az alkotás expressziójának aktusában megvalósítja önmagát, realitássá változtatja azt, ami korábban mint elképzelés, intenció a szubjektivitás szférájában volt. A kiteljesedés az alany megformálásának és fejlődésének a feltétele, mert a termelési folyamat nemcsak az alanytól a világ felé való mozgást hozza létre, azaz nemcsak azt a folyamatot, amely a természeti tárgyak megformálását jelenti, — Marx szerint — „az ember szervetlen testét”, hanem lehetővé teszi az ellenkező irányú folyamatot is: az alany elsajátítva az expresszió termékeit, ezekben felismeri és igazolja magát. E folyamat célja az alkotói folyamat eredményeinek asszimilációja. Ez szükséges feltétele az aktus újrakezdésének. Az alkotás folyamatának eredményeképpen az emberi termékek sajátos világa jön létre, amely különleges, értelmes, célszerű rendként lép fel, amelynek közvetítésével az alanyok kapcsolatba lépnek egymással, közösséget alkotnak.

Ez egy új mozzanat eddigi fejtegetéseinkben. Az eddigi problematika az emberdolog, alany-tárgy viszonyának dialektikájára vonatkozott. A fentiekben igyekeztünk bemutatni a szembenállás azon mozzanatát, amely az emberi lét, a szubjektivitás, a potencialitás, a szabadság, valamint a szükségszerűség birodalmához tartozó nem-emberi lét között áll fenn. Ugyanakkor az egység mozzanatát is igyekeztünk kiemelni, ami a szükségletek kielégítését szolgáló produktumok és értelmes (intencionális) tárgyak létrehozására irányuló anyagformálásban fejeződik ki. Most szeretnénk figyelmet szentelni az emberi létet meghatározó másik alapvető mozzanatra: ez az ember-ember, alany-alany reláció. E két reláció egymás mellett létezik és feltételezik egymást. Az alany-tárgy viszony logikailag annyiban korábbi, amennyiben az alanyok közötti kommunikáció (érintkezés) a jelentés közös mezője nélkül lehetetlen. Amint tudjuk, a jelentés ezen közös mezője a tárgyi világ emberi elsajátításának eredményeként jön létre. Nehéz lenne itt a kommunikáció összetett problémáját valamennyi aspektusában részletesen elemezni. Csak az egyik alapvető mozzanatra utalunk. Csak az objektív jelentés-szféra kialakulásával, amelyben az alanyok felismerik egymást és kommunikálnak egymással, azaz annak a szférának a kialakulásával, amelyet kultúrának is szokás nevezni, lehetséges nem csupán a szubjektivitás határának az átlépése és az egyének közötti kapcsolatok megteremtése, hanem a meghatározott létforma folytonosságának megőrzése és a tevékenység átadása más módon, mint ahogyan az az állatvilágban történik; továbbá — minthogy ez, emlékezzünk rá, nem genetikusan meghatározott modell — lehetséges ennek módosítása is. Röviden, lehetséges a társadalom mint történelem. A társadalmi élet, amely változatos formában jelenik meg és időben változik, a marxista felfogásban az ember kialakulásának valóságos közege és megnyilvánulása. Az ember csak időben fejlődhet; a történelem nem az ember mellett halad, nem pusztán az aktusok folyamata, amelyek egymásra következése csupán külsőség; az ember fejlődése feltételezi ezek időbeli rendjének meghatározott szükségszerűségét. A történelem, legmélyebb értelemben, az ember történelme, az „emberi lényegi erők kifejtése”, „az ember teremtése az emberi munka által.”¹¹

Az antropológiai problematika marxi megközelítésének alapvető vonása az, hogy az embert nem önmagában vizsgálja, mint valamilyen metafizikai lényeket, amely „örök emberi természettel” bír; mert ilyen ember szerinte nem létezik, hanem a történelmi és társadalmi viszonyok kutatása felé fordul, hogy itt, az emberi aktivitás megvalósulásának objektív szférájában keresse az emberi lét természetét. Ez a nézőpont nem egyszer ürügy volt olyan megállapítások számára, hogy Marx nem az emberrel, hanem a társadalommal, a történelemmel és a politikai gazdaságtannal fog-

¹¹ Uo.

lalkozik. Ez azonban nem igaz.¹² Marx sohasem redukálja az alanyt objektivációira, hanem ezeket fejlődésének mozzanataként értelmezi. Ugyanakkor tudja, hogy az emberi természet megértésének egyetlen tudományos útja az emberi alanyok által ki-termelt struktúrák kutatása. Ez legteljesebben a társadalmi-történelmi folyamat mar-xi felfogásában, történelem- és kultúrfilozófiájában nyilvánul meg. A gazdasági, történelmi folyamat és a kultúra marxi felfogása szerint: az ember a kezdet és a vég (cél).¹³

Már volt arról szó, hogy az alany saját képességei objektivációin keresztül alakítja önmagát, a jelentés tárgyainak (jeleknek) és a szükségletek kielégítési tárgyainak világát formálva, formálja önmagát is. Az ember természettel való anyagcseréjének az alany a kezdeményezője, központja és a célja. A tárgynak sem mint feldolgozásra kerülő anyagnak, sem mint munkatermékek axiológiai értelemben nincs önálló léte. A munkafolyamatban, mint az alany érvényesülésének aktusában, a szubjektivitás objektivizálódásában az emberi lényeg megvalósulása, eltárgyasulása (Verdinglichung) beteljesedik. Az emberi létnek a termelt tárgy alakjában megnyilvánuló igazsága, amely az alanyon kívül létezik, mintegy a szervesetlen anyag fragmentumaira „van ráhelyezve”.

Ez, az ember létezési módjának megnyilvánulásához szükséges és nélkülözhetetlen folyamat, egyidejűleg veszélyforrást is teremt az alany számára azáltal, hogy lényegét mint más számára való létet az alanyon kívülre helyezi. Az ember történelmi fejlődésfolyamata úgy megy végbe — nem ismerünk más történelmi variánst —, hogy az *eltárgyasulás elidegenedésbe* csap át, vagyis a tárgy külső lényege, amely a termelő számára a kiteljesedés eredménye, az érintkezés közege, a szükséglet eszköze, egyben számára mint kényszer és veszély forrása jelenik meg.

Az ember keletkezési folyamatának és lényegének manifesztálódását történelmi folyamatként mérlegelve, Marx felveti a drámai kérdést: „Honnan van az, hogy viszonyaik (az egyének valóságos életfolyamatainak viszonyai — R. P., A. K.) velük szemben önállósulnak? hogy saját életük erői velük szemben túlerőre jutnak?”¹⁴

Az elidegenedés forrása az a tény, hogy az emberiség a termelési folyamat fejlődésével, s ezzel együtt bonyolultabbá válásával egyre nehezebben képes ellenőrizni azt. Mert íme, nő az ösközösségi tagok száma, termelésük egyre összetettebbé válik, maga a munka egyre termelékenyebb lesz, megjelenik a munkamegosztás és az árucseré. Mindez elemi folyamatként megy végbe; s a csoport számára szinte érthetetlen ennek a folyamatnak a mechanizmusa, nem is tudják ezeket összességükben ellenőrizni. A termelés és a fogyasztás közötti egységnek a megbomlása — annak az egységnek a megbomlása, amely a termelési folyamat racionalitását biztosítja — abban a pillanatban megtörténik, amikor bekövetkezik a közvetlen termelőnek a munkaeszközöktől való elszakítása. A termelési eszközök magántulajdonának végleges megszilárdítása — függetlenül a különböző társadalmak konkrét történelmi helyzetétől — ez Marx számára az ember létezési módjának és fejlődésének alapvető sorsfordulója, minthogy egyrészt a természet meghódításában és a termelési jártasság kialakításában előrelépés történt, tehát a termelő alany tökéletesedett, másrészt létrejött egy olyan társadalmi rendszer, amelyre a társadalmi munkamegosztás azon típusa jellemző, amelyben a közvetlen termelő lényegi erőit a termelés aktusában külsővé téve nem saját magát, hanem azt gazdagítja, aki a terméket — mint a termelési eszközök tulajdonosa — elsajátítja.

¹² Vö.: Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, MEM, 46, köt., Bp. 1972.

¹³ Vö.: Lukács Gy.: id. h.

¹⁴ Marx—Engels: *A német ideológia*, id. kiad., 545. l.

A termelési eszközök magántulajdonán és az ezzel kapcsolatos társadalmi munkamegosztáson alapuló társadalmi élet formái sokfélék. Ezekre a formákra az emberek bizonyos csoportjának termelő munkára való kényszerítése a jellemző. Ezek az emberek nemcsak meghatározott javakat termelnek, hanem eközben reprodukálják a társadalmi viszonyok azon típusát is, amely között ez a kényszerítésük végbemegy. Az ilyen társadalmi rendszerben a munka aktusa, természetesen, továbbra is az emberi lény kiteljesedése. Mégis elveszti emberi lényegének szabadságát, a dolgozó alany önmegvalósító, alkotó képességét. A közvetlen termelő az egész folyamatnak többé már nem célja, hanem a mechanizmusok szerszámává, eszközévé válik, amelyeket nem ellenőrizhet; önmaga legemberibb részét feláldozza, hogy biológiai fennmaradását biztosítsa. A fent említett társadalmi rendszerek egymásutániságára az jellemző, hogy a közvetlen termelő a termelési eszközöktől egyre jobban eltávolodik, a termelési folyamat a társadalmi szférából a magánélet szférájába megy át, s megjelenik a fejlettebb csere, a pénz, az ártermelés, a piac, az ellentétes osztályok, a gépi nagyipar, sőt végül a tőke is. Az emberiségnek a fent bemutatott társadalmi rendszereken és struktúrákon belüli fejlődése, természetesen, az individuumok nagy tömegének elnyomása révén valósul meg. Ezekben a társadalmi rendszerekben a tömegeket az ösztönösen funkcionáló társadalmi mechanizmusok eszközének és szerszámának szerepére kényszerítik.

A magántulajdonon alapuló kultúra típusa, amelyben az emberi lény eltárgyasulása az embernek önmagától való elidegenedését jelenti, állati mivoltjára redukálja őt és a kultúra valamennyi egyéniségét a vele funkcionálisan ellentétes piaci mechanizmusoknak veti alá.

Az alanyokat, akik megteremtették a kultúrát, hogy magukat abban igazolni és emberibb mivoltukat formálni tudják, az elemi folyamatban az eszköz szerepére degradálják és saját produktumaik uralma alá kerülnek. Az emberiség a Goethe-i balada varázslója tanítványának helyzetébe kerül.

Jobban behatolva a történelemnek, mint az emberiség keletkezési és kibontakozási folyamatának természetére vonatkozó marxi gondolatmenetbe, arra a következtetésre jutunk, hogy a marxi antropológiai reflexió meghatározott axiológiai tartalmat foglal magában.¹⁵ Az alany Marx számára nem csupán a társadalmi, történelmi és kulturális folyamat hajtóereje, hanem e folyamat egyetlen öncélú értéke (summa bonum). Említettük már, hogy bár Marx szerint az alanyt objektivációja kapcsolja a tárgyi világhoz, sohasem redukálja az embert a tárgyi létre, hanem hangsúlyozza az emberi lét sajátos ontológiai státusát. Az ember a más létformák közül axiológiai téren is kiemelkedik. Marx számára nem mértékadó az a tény, hogy a vallási eszme az isteni létnek tulajdonít értéket, hogy a kapitalista rendszerben az értéktárgyakat tesz meg summa bonum-nak és az ember csak az eszköz szerepét tölti be. Ezeket a téves értékeléseket a társadalmi és a történelmi helyzet olyan eredményének fogja fel, amelyeket bíráló alá kell vetni, hogy téves voltukat feltárhassuk.

Az embernek a legmagasabb értéket tulajdonítva, Marx ebből a nézőpontból értékeli az ember eddigi történelmét és rajzolja meg a jövő eszményképének megvalósítását. Az emberi létnek a kultúrában manifesztálódó eddigi formáit vizsgálva, Marx egyrészt igyekszik feltárni az ember lényegét formáló tényezők csoportját, másrészt e lényeg jövőbeni realizációjának lehetőségét teszi megfontolás tárgyává.

Mindenekelőtt — a korabeli kapitalista társadalmi rendszer apologetáival ellentétben — Marx szembenáll azzal a tézissel, hogy az emberi létezés „végső” és „termé-

¹⁵ Vö.: R. Panasiuk: *Problematyka antropologiczna w doktrynie Marksa*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej”, 1973, Nr. 19.

szetes” állapota a kapitalizmus. Az ember fejlődésének nincs vége, főként azért, mert egy ilyen repressziós kultúrforma, amilyen a burzsoá társadalom, nem lehet az az állapot, amely az ember lényegét értékként valósítja meg. Marx nagy hangsúlyt helyez a fejlett árutermelő rendszer működési törvényeinek kutatására, hogy megtalálja azokat a mechanizmusokat, amelyek e rendszer fejlődését gyorsítják, s ily módon saját pusztulásához vezetnek. Továbbá vizsgálja, milyen társadalom jöhetne létre a magántulajdon uralmának megszüntetésével. A fennálló társadalom alapvetően szembenáll az alannal, amit, mint láttuk, Marx alapvető értéknek tekint a termelési szférában az ontológia számára, s ezért követeli a munka társadalmi feltételeinek megváltoztatását és olyan megszervezését, hogy az eddig elkülönült és ellentétes alanyoknak lehetősége legyen — az eddigi tevékenység eredményeit felhasználva — átvenni a termelési folyamat feletti ellenőrzést, a munkát szabad önmegvalósító aktussá változtatni, és az egymást, mint értéket elismerő szabad emberek közösségben egyesülhessenek.

Látjuk tehát, Marx azzal, hogy az embert értékként fogja fel, nem kívánja ezt az értéket szembeállítani eddigi történelmével, hanem figyelemmel kísérve a történelemben az emberi jelleg megnyilvánulását, ezt a jelleget akarja fokozni és valamennyi individuum számára valósággá tenni. A megvalósított emberi lét lényege történelmi lehetőség lenne mindenki számára, hogy szabadon kibontakoztassa erejét és tehetségét, az alkotó tevékenységben biztosítaná a teljes önmegvalósítás feltételeit, az egyesült individuumok teljes autonómiáját, akik ezáltal teljesen uralkodnának „saját társadalmi erőik” felett.

Láthatjuk, hogy Marx alapvető gondolatával összhangban az alanyt a többi emberrel való egységében és meghatározott társadalmi szervezet keretében kell felfogni, az emberiség ideálja Marxnál szorosan összefonódik a társadalom ideáljával.

Az ember mint ember a társadalomban és a történelemben jött létre, abban a történelemben, amelyben végbemegy elnyomása, de amelyben ugyanakkor — valóságosan és nemcsak a képzeletben — elérheti autonómiáját és önmegvalósítását is. Természetesen ez az *eszmény* Marx számára nem egyszerűen az eddigi történelemből adódó deduktív következtetés. A történelem ugyanis egyedül nem tesz semmit, nem megy végbe az egyének és az osztályok nélkül, hanem ezek tevékenységének az eredménye. Arról van szó, hogy az embernek uralkodnia kell e folyamat spontaneitása felett, mert csak így válik lehetővé az, hogy a történelmi feladatukat ismerő emberek aktivitásuk eredményeként közelíthetnek a történelmükben megjelenő eszmény megvalósulásához, így lehetővé válik az ember felszabadítása. Chilon régi formulájának — „ismerd meg önmagad!” — realizálódása Marx számára a történelmi folyamat eredménye, s egyben az emberi nem reális szabadságának és emberi mivoltának a feltétele.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>V. N. Kosztjuk</i> : Deóntikus logika	3
<i>I. M. Popova</i> : Az „érték” kategóriája és módszertani jelentősége a szociológiában	13
<i>A. I. Ujomov</i> : A ternális leírási nyelv alkalmazása az értékek logikájának kiépítésére	21
<i>M. A. Parnyuk—Horuczi László</i> : A determinizmus néhány problémája a dialektikus materializmusban	33
<i>Ryszard Panasiuk—Kocsondi András</i> : Az ember problémája a marxista filozófiában	59

Felelős kiadó: Dr. Horuczi László
Készült: monó szedéssel, íves magasnyomással, ... O/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 56902—55 szabvány szerint.

Példányszám 400

77 3238 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató